

**Міністерство освіти і науки України
Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля**

О. В. Наден

**Спеціальні види звільнення особи
від кримінальної відповідальності
за злочини в сфері обігу
наркотичних засобів,
психотропних речовин,
їх аналогів або прекурсорів**

**Харків
«Право»
2003**

ББК 67.308
Н 17
УДК 343.575

Рецензенти: *М. І. Мельник* — доктор юридичних наук,
доцент, Заслужений юрист
України

А. А. Музика — доктор юридичних наук,
професор

Наден О. В.

Н 17 Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. — Х.: Право, 2003. — 224 с.

ISBN 966-7146-91-X

Монографія присвячена дослідженню нетрадиційного способу протидії наркотичній злочинності — звільненню від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили наркотичні злочини, в обмін на їх позитивну посткримінальну поведінку. Доводиться, що цей засіб протидії злочинності має достатню потенційну ефективність, а тому повинен більш широко використовуватися. Аналізуються передбачені чинним кримінальним законодавством передумови, підстави та кримінально-правові наслідки звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів і формулюються пропозиції щодо їх удосконалення.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів і факультетів, працівників судових та правоохоронних органів.

ББК 67.308

ISBN 966-7146-91-X

© Наден О. В., 2003
© «Право», 2003

Зміст

Вступ	5
Розділ 1. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів: місце в системі засобів протидії наркотичній злочинності та механізм правового регулювання	
1.1. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності як кримінально-правовий засіб протидії наркотичній злочинності	9
1.2. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів у системі видів звільнення від кримінальної відповідальності	38
1.3. Механізм правового регулювання спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів: норма та правовідносини ..	53
1.3.1. Нормативна основа спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів	57
1.3.2. Правовідносини, що складаються при спеціальних видах звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів	75
Розділ 2. Передумови, підстави та кримінально-правові наслідки спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів	
2.1. Передумови та підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності	87

2.2. Передумови спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів	95
2.3. Добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та вказання джерела їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, як підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311 КК України)	141
2.4. Звернення до лікувального закладу та початок лікування від наркоманії як підстава звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 309 КК України) ...	166
2.5. Кримінально-правові наслідки звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів	184

Висновки	195
-----------------------	------------

Література	198
-------------------------	------------

Різке зростання протягом декількох останніх років питомої ваги так званих наркотичних злочинів¹ у загальній структурі злочинності в Україні поставило на порядок денний необхідність удосконалення і розвитку заходів, спрямованих на протидію їй. Назріла нагальна потреба критичної оцінки існуючого арсеналу правових засобів протидії незаконному обігу наркотичних засобів², з тим щоб їх дієвість була адекватною сучасному стану наркотичної злочинності.

Вітчизняне законодавство у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів традиційно дотримується підходу «загальної заборони». Кримінальним кодексом України 2001 року (далі — КК України) криміналізовано практично всі дії, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, і встановлено досить суворі покарання за їх вчинення. Разом з тим КК України передбачає й можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, у разі їх подальшої позитивної посткримінальної поведінки. Така можливість передбачена, зокрема, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України.

Відповідно до ч. 4 ст. 307 КК України «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речо-

¹ Під наркотичними злочинами у цій роботі розуміються злочини, передбачені статтями 305-320 КК України.

² Тут і далі у цій роботі, якщо інше спеціально не застережено, під «наркотичними засобами» розуміються також і психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори.

вини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті, частина перша ст. 309 цього Кодексу)».

Згідно із ч. 4 ст. 309 КК України «особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою цієї статті».

Відповідно до ч. 4 ст. 311 КК України «особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті)».

Саме існування у вітчизняному кримінальному законодавстві цитованих приписів вже дає підставу для висновку, що держава має на меті протидіяти незаконному обігу наркотичних засобів не лише шляхом репресивного впливу на осіб, які його вчиняють, а й шляхом їх кримінально-правового заохочення. При цьому, однак, практика правозастосування свідчить, що якщо перший шлях протидії наркотичній злочинності став превалюючим, то другий — ще досі не отримав свого належного розвитку. Так, за даними А. А. Музики, на 1998 рік у судовій практиці не було виявлено жодного факту звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів¹. І хоча таке звільнення відповідно до раніше чинного

¹ Див.: *Музика А. А.* Відповідальність за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. — К.: Логос, 1998. — С. 230.

законодавства могло мати місце на стадії попереднього розслідування, вказаний факт не може не насторожувати.

За час чинності нового КК України також поки що не намітилася тенденція до збільшення випадків застосування відповідних його положень. Більше того, виникли нові труднощі, зокрема у застосуванні ч. 4 ст. 309 КК України, стосовно поняття звернення до лікувальної установи та початку лікування від наркоманії, про що свідчать запити правоохоронних органів до наукових установ. Очевидно, що однією з причин досить нечастого застосування звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів є саме відсутність науково обґрунтованих висновків і рекомендацій щодо застосування відповідних положень КК України. Ось чому теоретична розробка питань звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів видається необхідною, своєчасною і корисною, а тому — достатньо актуальною. Додає актуальності названій проблемі і той факт, що новий КК України 2001 року значно реформував як загальні положення про звільнення від кримінальної відповідальності, так і спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів.

Слід відзначити, що питання звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері незаконного обігу наркотичних засобів ще ніколи не були предметом окремого монографічного дослідження. При цьому, однак, деякі їх аспекти розглядалися в наукових статтях, підручниках, коментарях до законодавства, монографіях, присвячених іншим, більш загальним проблемам. Це, зокрема, праці Ю. В. Бауліна, А. О. Габіані, Е. Г. Гасанова, С. П. Гарницького, В. О. Глушкова, С. П. Дідківської, О. О. Дудорова, Л. В. Іногамової-Хегай, І. П. Лановенка, А. Н. Миколенко, Н. А. Мірошніченко, А. А. Музики, І. О. Никифорчина, І. Г. Поплавського, О. Я. Светлова, М. П. Селіванова, К. Я. Толпекіна, Є. В. Фесенка, М. С. Хруппи, Л. А. Хруслової та інших. Загальні пи-

тання звільнення від кримінальної відповідальності ґрунтовно розроблені в роботах Л. В. Головка, Г. Б. Віттенберга, В. С. Єгорова, І. Е. Звечаровського, С. Г. Келіної, Л. М. Кривоченко, Н. Ф. Кузнецової, Р. А. Рашидова, В. В. Скибицького та інших криміналістів. Крім того, дослідження проблем звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів було б неможливим без використання загальнотеоретичних положень науки кримінального права, сформульованих у працях Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Бажанова, М. Й. Коржанського, В. М. Кудрявцева, П. С. Матишевського, В. О. Навроцького, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, Ю. М. Ткачевського, С. С. Яценка та інших криміналістів.

Ґрунтуючись на висновках попередніх досліджень, що містяться в роботах як названих вище, так і інших правознавців, автор у даній монографії поставила собі за мету сформулювати теоретично обґрунтовані висновки щодо місця і ролі звільнення від кримінальної відповідальності в системі правових засобів протидії наркотичній злочинності, передумов, підстав та кримінально-правових наслідків звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, а також виробити на цьому підґрунті рекомендації щодо удосконалення чинного кримінального законодавства України та практики його застосування.

В основу монографії покладено кандидатську дисертацію, що була підготовлена на кафедрі кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Автор висловлює щиру вдячність доктору юридичних наук професору Ю. В. Бауліну і всьому колективу кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого на чолі з її завідувачем професором В. Я. Тацієм за значну допомогу в підготовці даної монографії та цінні зауваження і рекомендації, висловлені під час її обговорення.

■ Розділ 1

Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів: місце в системі засобів протидії наркотичній злочинності та механізм правового регулювання

1.1. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності як кримінально-правовий засіб протидії наркотичній злочинності

Протидія злочинності в усі часи була однією з основних функцій держави. Власне кажучи, наявність цієї функції та необхідність її ефективного здійснення і стала одним з факторів формування державності. Особливо важливою ця функція стає в ті періоди, коли в країні на фоні тих або інших суспільних, політичних чи економічних процесів значно підвищується кількість вчинюваних злочинів. І хоча за даними судової статистики протягом останніх років в Україні спостерігається певне зниження рівня злочинності¹, тим не менше цей рівень значно перевищує той, який фіксувався ще якихось 10-20 років тому². Саме тому перед Українською державою стоїть важ-

¹ Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990-2000 рр. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 1. — С. 12-26.

² Преступність в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1994. — № 2. — С. 136-139.

ливе завдання ефективного здійснення функцій протидії злочинності і тим самим забезпечення і утвердження непорушності прав своїх громадян, соціального миру і спокою та й, зрештою, власної безпеки і незалежності.

Судова статистика свідчить також про те, що значний сегмент сучасної злочинності становить злочинність наркотична. Так, у рішенні від 24 січня 2002 року № 1/2002-рк Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України «Про стан протидії незаконному обігу наркотиків, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними, ефективності заходів, спрямованих на запобігання негативному впливу наркоманії на молодь протягом 2000-2001 років» зазначається, що протягом останніх п'яти років в Україні щорічно викривається понад 40 тисяч злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів. Крім того, протягом 2001 року наркоманами та особами, що перебували у стані наркотичного сп'яніння, вчинено 14490 злочинів лише по лінії карного розшуку, в тому числі 75 вбивств (у 2000 році — 58), 30 тяжких тілесних ушкоджень (у 2000 році — 23), 166 розбійних нападів (у 2000 році — 96), 783 крадіжки державного майна (у 2000 році — 647). Станом на 1 січня 2002 року в Україні було офіційно зареєстровано 107,1 тис. тих, хто споживає наркотики, причому за підрахунками спеціалістів незареєстрованими залишилися понад 90 відсотків осіб, що вживають наркотики.

Очевидно, що такий стан речей викликає необхідність подальшого дослідження та удосконалення заходів протидії злочинам, що вчиняються у сфері обігу наркотичних засобів.

Утопічність ідеї повної ліквідації злочинності, у тому числі й окремих її видів, усвідомлення безперспективності сподівань на їх самостійне відмирання визначають актуальність і цінність заходів стримування злочинності в певних рамках, контролю за нею, інакше кажучи — заходів протидії злочинності. Різноманітність і динамізм злочинних проявів, досить складна криміногенна обстановка в

країні підштовхують до пошуку і вироблення широкого спектру заходів, за допомогою яких можна було б поставити злочинність у певні рамки і тим самим ефективно реалізувати функцію держави щодо протидії їй.

Протидія наркотичній злочинності, поза всяким сумнівом, належить до числа завдань першорядної важливості для всього людства. При цьому, як показує досвід, винятково заборонювальні заходи в даній сфері виявляються малоефективними. Тому не викликає сумніву актуальність проблеми вироблення комплексної стратегії протидії цьому негативному суспільному феномену¹. Ця робота інтенсивно ведеться в усьому світі.

Основні заходи протидії наркотичній злочинності, які вживають сучасні держави, підрозділяються на правові, організаційні та фінансові. Правові заходи включають кримінально-правові, кримінально-виконавчі, адміністративно-правові, цивільно-правові та інші заходи припинення і попередження незаконного обігу наркотиків. Організаційні заходи спрямовані на створення, координування та контролювання всієї системи заходів протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Ця система засновується на виявленні реальної ситуації в сфері поширення наркотиків, на встановленні ефективності дій правових заходів і визначенні найбільш важливих важелів і суб'єктів впливу на цю ситуацію. Нарешті, фінансові заходи передбачають матеріальне забезпечення функціонування всієї системи заходів протидії незаконному обігу наркотиків².

Таким чином, правові заходи — лише один з напрямів протидії незаконному обігу наркотиків. Самі по собі вони

¹ Див.: Горкин А. В. Борьба с наркобизнесом: социально-экономические и юридические аспекты // Советское государство и право. — 1991. — № 1. — С. 48.

² Див.: Землюков С. В. Международно-правовые, федеральные и региональные проблемы борьбы с наркоманией // Современные проблемы борьбы с транснациональной преступностью. — Краснодар, 2000. — С. 182-187.

не можуть репрезентувати всю систему протидії цьому виду злочинності, як, втім, і вся система протидії наркотичній злочинності не може обійтися без правового підґрунтя та правових механізмів. Слід зауважити, що до розуміння необхідності такого комплексного підходу до протидії наркотичній злочинності прийшли деякі зарубіжні держави, які, за загальним визнанням, досягли певних результатів у такій діяльності. Так, наприклад у США, де протидія незаконному обігу наркотичних засобів має досить довгу історію і є фінансово забезпеченою, вона виявляється у таких трьох основних напрямках.

По-перше — це розвиток і застосування заходів, пов'язаних з притягненням до відповідальності осіб, причетних до незаконного обігу наркотичних засобів (застосовуються методи таємних операцій з використанням агентів і провокаторів, технічні засоби, підслухування, прослухування телефонів, відеозапис, введення «іmunітету» свідків; контроль за банківським рухом капіталу; судами використовуються свідчення анонімних свідків, у тому числі і про факти, почуті від третіх осіб, інші подібного роду докази, які не можуть прийматися по інших категоріях кримінальних справ; посилення каральної політики відносно осіб, що збувають наркотики, які засуджуються на тривалі строки і утримуються у в'язницях з посиленням тюремним режимом, тощо).

По-друге — це рання профілактика наркоманії як ключового фактора існування наркотичної злочинності (широке використання засобів масової інформації, популярної літератури, розробка спеціальних загальноосвітніх і шкільних програм тощо).

По-третє — це ефективне лікування наркоманів (засноване на превентивних програмах)¹.

¹ Див.: Шаповалова В. В., Шаповалова В. А. и др. Научно-методическое изучение криминологической характеристики борьбы с наркоманией в США с целью использования опыта для ее профилактики в Украине // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сборник научно-практических материалов. — Х.: Право, 1998. — С. 282-283.

Отже, як бачимо, значна частина заходів протидії наркотичній злочинності у США — це заходи, які спрямовані на її недопущення і мають лише правове підґрунтя (у вигляді спеціальних урядових програм), однак за своєю суттю є заходами організаційного, просвітницького, медичного чи іншого характеру. Разом з тим і правові заходи мають посідати належне місце в протидії наркотичній злочинності. При цьому вони не можуть зводитися до заходів виключно якоїсь однієї галузі права.

Традиційно в Україні, як і в багатьох інших країнах, серед правових заходів протидії наркотичній злочинності чільне місце відводиться кримінально-правовим заходам. Сказане підтверджується хоча б тим, що у вітчизняному законодавстві чи не в найбільш рафінованому вигляді втілено принцип тотальної криміналізації практично будь-яких дій, що пов'язані з обігом наркотичних засобів. Винятком є хіба що споживання наркотиків (якщо воно здійснюється не в публічних місцях), від криміналізації якого законодавець відмовився ще у 1991 році.

Однак, як відомо, серед правових засобів протидії злочинності кримінально-правові засоби відіграють субсидіарну, допоміжну роль. Вони є (принаймні, мають бути) тим *ultima ratio*, який застосовується тоді, коли всі інші засоби вичерпали себе і не дали належного результату або не можуть бути застосовані.

Вченими-кримінологами сформульовано висновок, що протидія злочинності ведеться на трьох етапах. Перший етап протидії злочинності — це її превенція. Значення цього етапу полягає у тому, щоб не дати злочину вчинитися, утримати особу від вчинення злочину. Другий етап — це припинення злочину. Його змістом є припинення злочинної поведінки, що вже почата суб'єктом, але ще ним не завершена. Нарешті, третій етап — це вирішення питання про відповідальність особи за вчинення нею злочину. У цьому разі злочин особою вже вчинено, а тому метою цього етапу є не його

застереження чи недопущення, а попередження вчинення нових злочинів як цією особою, так і іншими людьми.

Якщо виходити з подібної класифікації заходів протидії наркотичній злочинності, то можна зробити висновок про те, що місце кримінально-правових заходів у ній лише на третьому етапі — коли вирішується питання про притягнення до відповідальності особи, яка вже реально вчинила злочин. Що ж до інших двох етапів, то на них правове підґрунтя для протидії наркотичній злочинності створюють норми інших галузей права.

Так, на першому етапі попередження вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів чільне місце посідають адміністративно-правові засоби. Перш за все, це заходи, спрямовані на вилучення із цивільного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. Так, ст. 4 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» визначає, що «обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, включених до списку № 1 таблиці IV Переліку, на території України дозволяється лише з метою застосування у медичній практиці або для науково-дослідної роботи, експертної чи оперативного-розшукової діяльності, або в навчальних цілях в порядку, встановленому цим Законом, а у передбачених ним випадках — у порядку, що встановлюється нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України та відповідних центральних органів виконавчої влади»¹.

Будь-яка діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів може здійснюватися виключно підприємствами державної чи комунальної форми власності за наявності у них ліцензії на

¹ Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 15 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 10. — Ст. 60 (в редакції Закону України № 863-14 від 8 липня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. — 1999. - № 36. — Ст. 317).

здійснення відповідних видів діяльності (статті 6, 7 цитованого закону). Відповідно до ст. 8 того ж Закону абсолютно забороненим є обіг на території України аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин. Іншими статтями Закону встановлюються вимоги щодо порядку розробки нових наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 9); ліцензійний порядок використання та знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 10); порядок визначення обсягів їх виробництва, виготовлення, зберігання, ввезення та вивезення (ст. 11); правила імпорту, експорту та транзиту наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 12); порядок їх перевезення (ст. 13) та придбання (статті 14, 15).

Таким чином, у Законі України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» встановлені адміністративно-правові превентивні заходи протидії наркотичній злочинності. Суть цих заходів полягає в тому, що, встановлюючи загальний принцип заборони обігу наркотичних засобів і дозвільний порядок винятків з цього принципу, законодавство максимально унеможливорює будь-які дії, предметом яких є наркотики. Тим самим не допускається, попереджується вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів.

Другий етап протидії наркотичній злочинності передбачає здійснення заходів, спрямованих на припинення та розкриття вчинюваних злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Основу правового підґрунтя таких заходів становлять положення Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та зловживанню ними»¹. Розділ II

¹ Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 10. — Ст. 62. (із змінами, внесеними Законом України № 863-14 від 8 липня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — Ст. 317).

названого Закону, який так і називається «Заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів», містить статті, що безпосередньо чи бланкетним способом регламентують здійснення восьми таких заходів: контрольована поставка (ст. 4); оперативна закупка (ст. 5); конфіскація наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, що знаходяться у незаконному обігу (ст. 6); запити правоохоронних органів про розміщення коштів, отриманих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (ст. 7); огляд транспортних засобів і особистих речей громадян (ст. 8); тимчасове чи постійне зупинення діяльності суб'єктів господарської діяльності у разі встановлення фактів систематичного вживання чи збуту наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 9); протидія культивуванню наркотиковмісних рослин (ст. 10); встановлення адміністративного нагляду за особами, що відбули покарання за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів (ст. 11).

Таким чином, можна констатувати, що законодавством України передбачена ціла система заходів протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів на етапах запобігання та припинення цих злочинів. Ефективність функціонування системи цих заходів саме і є головною запорукою стримування наркотичної злочинності. Разом з тим така система є, очевидно, неповною без заходів кримінально-правової протидії злочинам у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, які застосовуються вже *post factum*, коли такий злочин було вчинено.

Кримінально-правові засоби протидії наркотичній злочинності є складовими всієї системи засобів протидії цій злочинності. При цьому в системі таких заходів вони мають другорядне, субсидіарне значення. Їх субсидіарність проявляється, зокрема у тому, що до кримінально-правових за-

ходів протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів держава вдається лише тоді, коли вчиненню такого злочину не вдалося запобігти на двох попередніх етапах протидії злочинності. Інакше кажучи, кримінально-правові заходи протидії наркотичній злочинності застосовуються державою вже тоді і тільки тоді, коли не вдалося застосувати заходи запобігання вчиненню таких злочинів або застосування заходів запобігання не дало очікуваного ефекту.

З цього погляду видається можливим підтримати точку зору тих криміналістів, які розглядають кримінальне право та його засоби як *ultima ratio* — останній засіб у протидії злочинності і як засіб, застосування якого є можливим і доцільним лише у разі неможливості чи неефективності застосування інших.

Такий субсидіарний характер кримінально-правових засобів унеможливорює їх самостійне застосування без засобів попередження та припинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Як справедливо зазначає К. Ш. Курманов, одні лише кримінально-правові засоби протидії наркотизму, причому навіть найбільш енергійні, як свідчить практика минулих років, не дає бажаного результату, якщо вони не підкріплені такими ж активними зусиллями по загальносоціальному, гуманному і моральному вихованню людей, по усуненню з їх життя несприятливих факторів, які викликають психологічну схильність до наркоманії. Необхідне сполучення заходів соціального оздоровлення суспільства, профілактичної роз'яснювальної роботи і примусових заходів боротьби з наркотизмом. При цьому, робить висновок К. Ш. Курманов, на перший план має висуватися саме профілактична робота, націлена на забезпечення масового, всенародного осуду і несприйняття наркотизму¹.

¹ Див.: Курманов К. Ш. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с наркотизмом: Автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. — Алма-Ата, 1991.

Дійсно, протидія злочинності, у тому числі наркотичній, стане ефективною лише тоді, коли будуть задіяні всі важелі економічного, соціального і правового впливу на неї¹. При цьому серед засобів правового впливу — обов'язковим є гармонійність поєднання заходів попередження, припинення наркотичної злочинності, а також відповідальності за неї. Надання гіпертрофованого чи провідного значення самим лише кримінально-правовим засобам протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів без використання інших правових засобів не приведе до досягнення бажаного ефекту, не забезпечить ефективною протидії наркотичній злочинності, її стримування і скорочення.

Кримінально-правові засоби протидії наркотичній злочинності, які застосовуються державою вже після вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів, полягають у визначених кримінальним законом заходах державного реагування на вчинений злочин. Основним і провідним серед таких засобів є покладення на особу, що вчинила наркотичний злочин, кримінальної відповідальності. Власне призначенням самого Кримінального кодексу є визначення діянь, що є злочинами, а також покарань, які застосовуються до осіб, що їх вчинили (ч. 2 ст. 1 КК України).

Реалізація завдань охорони інтересів особи, суспільства та держави від злочинних посягань передбачає застосування судом до осіб, що винні у їх вчиненні, передбачених законом заходів кримінальної відповідальності. Однак соціальний досвід показує, що нерідко можуть виникнути такі умови, при яких для реалізації завдань кримінального законодавства не вимагається, щоб особа зазнала заходів кримінальної відповідальності (в тому числі

¹ Див.: Сердюк Л. В. Вопросы совершенствования борьбы с наркоманией и токсикоманией // Актуальные проблемы совершенствования уголовного законодательства: Межвуз. сб. научн. тр. — Хабаровск: ВШ МВД СССР, 1998. — С. 56-67.

і покарання)¹. Саме тому законодавець передбачив випадки, коли за певних умов держава в особі її компетентних органів і посадових осіб відмовляється від реалізації свого виключного права подальшого провадження кримінального переслідування осіб, що вчинили відповідні злочини, і звільняє їх від кримінальної відповідальності, а тому, закономірно, і від покарання. Можливість такого звільнення об'єктивно зумовлюється тим, що притягнення до кримінальної відповідальності і призначення особі покарання не завжди є єдиним і найбільш правильним способом досягнення мети кримінально-правових заходів протидії злочинності. При наявності обставин певного роду більш ефективним і раціональним інструментом у цьому може стати застосування різних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Крім того, існування інституту звільнення від кримінальної відповідальності впливає з принципів гуманізму, економії кримінальної репресії, індивідуалізації кримінально-правового реагування на вчинений злочин, що є однією з основних засад вітчизняного кримінального права.

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності є другим, поруч із покладенням кримінальної відповідальності, кримінально-правовим засобом протидії злочинності, у тому числі злочинності у сфері обігу наркотичних засобів. Багаторічна практика застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності підтвердила його важливу роль і соціальну цінність. Індивідуальний підхід до застосування відповідних норм про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання не лише не перешкоджає охороні правопорядку від злочинних посягань, а, навпаки, сприяє успішному здійсненню протидії злочинності. Правильне його використання у цій сфері, як зазначав Г. Б. Віттенберг, не лише впливає на

¹ Див.: Российское уголовное право. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. — М., 1997. — С. 341.

економію кримінально-правової репресії, а й сприяє досягненню одного з основних завдань протидії злочинності — попередження вчинення нових злочинів¹.

Звільнення від кримінальної відповідальності, як і притягнення до кримінальної відповідальності, є дійовим засобом кримінально-правової протидії злочинності. Як справедливо вказує Л. В. Головка, «концепція, яка розвивається в рамках матеріально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності, необхідна з точки зору кримінальної політики, і її існування неминуче для будь-якого розвинутого сучасного правопорядку»². А тому та обставина, що в Україні зараз поряд з класичною схемою реакції держави на злочин, центральними елементами якої є кримінальне переслідування і покарання, розвиваються й інші форми реакції, які полягають у звільненні від кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини, природно і відродно. При будь-якому іншому підході, як зазначає той же Л. В. Головка, ми б просто відстали в своєму кримінально-правовому розвитку на ціле століття³.

Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності сьогодні стає все більш дійовим і поширеним заходом кримінально-правового реагування на вчинення злочину. Ще на початку минулого століття професор А. А. Жижиленко говорив в одній зі своїх промов про те, що «Кримінальний кодекс повинен виразно вказувати, що боротьба зі злочинністю не зводиться лише до застосування покарань і що поряд з покаранням або *замість нього* (курсив мій. — О.Н.) доречне й застосування інших

¹ Див. *Виттенберг Г. Б.* Институт освобождения от уголовной ответственности нуждается в дальнейшем совершенствовании // XXVI съезд КПСС и укрепление законности и правопорядка. — М., 1982. — С. 79.

² *Головка Л. В.* Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 41-51.

³ Там само.

заходів»¹. І якщо в часи А. А. Жижиленка звільнення від кримінальної відповідальності ще не набуло значного поширення у сфері протидії злочинності, то результатами наступної еволюції стало те, що наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття однією з форм протидії злочинності стало застосування не тільки тих заходів, що замінюють або доповнюють покарання, але й таких, які взагалі виключають кримінальне переслідування як таке, звільняють від кримінальної відповідальності. Дана тенденція, спрямована на пошук інших способів вирішення кримінально-правових конфліктів (не пов'язаних з кримінальним переслідуванням і відповідальністю), виявилась такою глобальною, поширеною в світовому і європейському масштабі, що одержала відображення в документах міжнародно-правового характеру. Так, Комітет міністрів держав — членів Ради Європи в своїх офіційних рекомендаціях схвалив ідею позасудового урегулювання суперечок, що виникають у зв'язку з вчиненням злочинних діянь², допускаючи тим самим звільнення від кримінальної відповідальності як захід реагування на вчинений злочин.

У зв'язку з таким різким зростанням актуальності і поширеності звільнення від кримінальної відповідальності як кримінально-правового заходу реагування на вчинений злочин окремими вітчизняними криміналістами в період підготовки проекту КК України 2001 року висловлювалися пропозиції у ч. 2 ст. 1 Кодексу, що передбачає шляхи виконання завдань, які стоять перед КК по охороні особи, власності, прав і свобод громадян, правопорядку тощо, вказати, що КК, визначивши, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, встановлює покарання, а також інші

¹ Див.: Жижиленко А. А. Задачи текущего момента в области русского уголовного законодательства // Отчет о состоянии и деятельности Императорского Петроградского университете за 1915 год. — Пг., 1916. — С. 317.

² Див.: Рекомендации № R (87) г. // Российская юстиция. — 1987. — № 8. — С. 3.

заходи впливу, що можуть бути застосовані до осіб, які вчинили злочини. При цьому під «іншими заходами впливу» саме розумілися підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення злочину¹.

Як відомо, законодавець, приймаючи новий КК, не підтримав цю пропозицію, зберігши в основному формулювання, що містилося в ч. 2 ст. 1 КК України 1960 року. Разом з тим, видається, що з огляду на викладене слід було б повернутися до обговорення запропонованого В. В. Скибицьким підходу. Очевидно, що з певними редакційними уточненнями (зокрема щодо формулювання «інші заходи впливу») він міг би бути запропонований до втілення у кримінальному законодавстві України. Адже, дійсно, КК України передбачає не лише заходи кримінальної відповідальності, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, а й підстави звільнення особи від таких заходів, тобто звільнення від кримінальної відповідальності.

Дослідження проблем кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності як заходів реагування держави на вчинені злочини у сфері обігу наркотичних засобів передбачає, перш за все, з'ясування питань про те, що ж являють собою ці два заходи, який зміст вкладається в їх поняття.

Як відомо, поняття «кримінальна відповідальність» є одним з основоположних як у науці кримінального права, так і в кримінальному законі. Чинний КК України нерідко звертається до поняття «кримінальна відповідальність» (наприклад, ст. 2 називається «Підстава кримінальної відповідальності»; назва розділу II «Закон про кримінальну відповідальність»; розділ IX називається «Звільнення від кримінальної відповідальності» тощо). При цьому КК

¹ Див.: Скибицький В. В. Деякі проблеми звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання // Правова система України: Теорія і практика. Тези доп. і наук. повідом. наук.-практ. конф. (Київ, 7-8 жовтня 1993 р.). — К., 1993. — С. 445-446.

ніде не розкриває поняття кримінальної відповідальності, хоча проводить її відмінність від покарання (наприклад, розділи X, XI і XII відповідно називаються «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування»). Не вироблено досі визначення загальноприйнятого поняття кримінальної відповідальності і в науці кримінального права. В літературі сформувалася досить велика кількість концепцій розуміння даного поняття, які, на мій погляд, можна об'єднати у такі групи

Перша група — це концепції «відповідальність — санкція», прибічники яких твердять, що кримінальна відповідальність — це «реальне застосування кримінально-правової норми»¹, «застосування і реалізація санкції»². Друга, чи не найпоширеніша група концепцій — це концепції «відповідальність — обов'язок», прибічники яких розглядають кримінальну відповідальність як певний обов'язок особи, яка вчинила злочин, перед державою³. Третя група — це концепції «відповідальність — правовідносини», прихильники яких змістом кримінальної відповідальності вважають врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини (кримінальні правовідноси-

¹ Див., наприклад: *Загородников Н.И.* О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 7. — С. 39.

² Див., наприклад: *Лейст О. Э.* Санкции в советском праве. — М., 1962. — С. 88.

³ Див.: *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. — М., 1963. — С. 25; *Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая* / Л. В. Багрий-Шахматов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др. / Отв. ред. Ф. Г. Бурчак. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 47; *Лукашевич В. З.* Установление уголовной ответственности в советском уголовном процессе. — Л., 1985. — С. 49; *Лесниевски-Костарева Т. А.* Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. — М.: НОРМА, 1998. — С. 33; *Чистяков А. А.* Механизм формирования основания уголовной ответственности. — Рязань: Рязанский институт права и экономики, 2000. — С. 29.

ни)¹. Нарешті, четверта група — це концепції «відповідальність — засудження», зміст яких вперше сформулював К. Ф. Тихонов. На його думку, сутність кримінальної відповідальності, її основна, визначальна риса полягає у тому, що держава засуджує (здійснює осуд) особи, яка вчинила злочин².

В останні десятиліття у вітчизняній науці кримінального права сформувалася досить аргументована концепція розуміння кримінальної відповідальності у позитивному (проспективному) і негативному (ретроспективному) аспектах. Такий підхід, як і в філософії, при аналізі соціальної відповідальності виходить з того, що вона має два діалектичних взаємопов'язаних аспекти — позитивний (відповідальність за майбутнє) і ретроспективний (відповідальність за минуле). Так, Х. Гроссман вказує, що «позитивний і негативний аспекти відповідальності необхідно завжди розглядати в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Зведення поняття відповідальності до однієї з цих сторін означає звуження обсягу її змісту і неминуче призводить до помилок»³. Виходячи з цього, відповідальність розуміється як: а) усвідомлення і виконання особою свого обов'язку перед іншими людьми, суспільством, державою; б) негативна оцінка і відповідні заходи стягнення до порушника обов'язку з боку інших людей, суспільства, держави. Застосовуючи такий підхід, О. І. Санталов, наприклад, пише, що кримінальна відповідальність — це складні суспільні відносини, пер-

¹ Див.: наприклад: *Самощенко И. С., Фарукшин М. Х.* Ответственность по советскому законодательству. — М., 1971. — С. 9, 56-57; *Марксистско-ленинская общая теория государства и права: Социалистическое право.* — М., 1973. — С. 585; *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов, 1978. — С. 44.

² Див.: *Тихонов К. Ф.* Субъективная сторона преступления. — Саратов, 1967. — С. 39.

³ *Гроссман Х.* Свобода и ответственность // *Философские проблемы общественного развития.* — М., 1974. — С. 129-130.

ший (позитивний) аспект яких нерозривно пов'язаний з другим (ретроспективним). Відповідальність у позитивному значенні виключає відповідальність у ретроспективному і, навпаки, позитивна безвідповідальність дає підставу для ретроспективної відповідальності. Тому дати однозначне визначення двом видам (аспектам) терміну «відповідальність» він не вважає за можливе. На його думку, відповідальність в одному аспекті виключає відповідальність в іншому¹.

В подальшому окремі криміналісти дійшли висновку, що «позитивна» і «негативна» кримінальна відповідальність не лише не виключають, а, навпаки, зумовлюють і передбачають одна одну. Так, М. М. Кропачев та В. С. Прохоров зазначають, що позитивна і негативна кримінальна відповідальність є самостійними ланками цілісного механізму кримінально-правового регулювання, які не підміняють і не заперечують одна одну. «Кримінальна відповідальність, — пишуть вони, — є виконанням належного. Кримінальна відповідальність єдина і лише в рамках єдиного цілого можна виділяти діалектично протилежні сторони: першу — виконання нормативних вимог, що диктують належну, таку, що відповідає вимогам суспільства, поведінку, і другу — виконання належного, також продиктованого кримінально-правовою нормою, але вже в результаті державного припису як реакції на правопорушення»².

Попри відносно поширення у кримінально-правовій літературі такого розуміння кримінальної відповідальності, погодитися з ним видається можливим лише з певними застереженнями. Очевидно, що перший (позитивний) аспект кримінальної відповідальності — це не що

¹ Див.: Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. — Л., 1982. — С. 56.

² Кропачев Н. М., Прохоров В. С. Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность. — СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2000. — С. 17.

інше, як морально-етичне розуміння соціальної відповідальності (зокрема — кримінальної)¹. На нашу думку, юридична, у тому числі кримінально-правова, наука не повинна оперувати поняттями моралі, оскільки мораль і право хоч і мають тенденцію до перехрещення за обсягом, все ж залишаються явищами різноплановими. Це дві окремі, автономні одна від одної системи нормативного регулювання суспільних процесів, кожна з яких містить власні правила та власні положення про відповідальність за їх порушення. І як не співпадають регулятивні приписи моралі і права (законне може бути аморальним, а морально виправдане — незаконним), так само не співпадають юридична та моральна відповідальність.

Разом з тим запропонована концепцією позитивної та негативної відповідальності, дихотомія поділу останньої сама по собі видається більш виправданою, аніж її результати. Дійсно, кримінальна відповідальність для певної особи мислима як об'єктивно існуюче явище (негативна відповідальність) і як явище, що може стати об'єктивно існуючим у майбутньому.

Реально існуюча кримінальна відповідальність у вузькому спеціально-правовому значенні трактується як відповідальність ретроспективна, тобто як відповідна реакція держави на вчинене в минулому правопорушення (злочин). З цієї точки зору юридичну відповідальність можна визначити як вимушене зазнавання особою, що вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вирокom суду

¹ Є. В. Благов так і пише, що «її (позитивну кримінальну відповідальність. — О. Н.) необхідно визначати як передбачений кримінальним законом моральний обов'язок одних і юридичний обов'язок інших осіб до суспільно корисної поведінки» (Благов Е. В. Ответственность в уголовном праве // Проблемы права на защиту и юридической ответственности: Тез. сообщ. межвуз. конф. молод. учен.-юристов. — Воронеж, 1987. — С. 57).

і покладаються на винного спеціальними органами держави¹.

Таке розуміння кримінальної відповідальності підтверджує і рішення Конституційного Суду України у справі про депутатську недоторканність. Суд у цьому рішенні визнав, що «кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної... Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду»².

Отже, реально існуюча негативна (за минуле) кримінальна відповідальність — це вимушене зазнавання особою, що вчинила злочин, державного засудження, а також передбачених кримінальним законом обмежень особистого, майнового чи іншого характеру, які визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави³. Тобто як кримінально-правовий засіб протидії злочинності у сфері обігу наркотичних заходів кримінальна відповідальність полягає у вимушеному зазнаванні особою, яка вчинила наркотичний злочин, державного засудження за скоєне та призна-

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / За ред. М.І. Бажанова, В.Я. Тація, В.В. Сташиса. — К.-Х.: Юрінком-Інтер — Право, 2001. — С. 27.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. - № 5. — С. 7-13.

³ Див.: Зельдов С. И. Некоторые актуальные проблемы совершенствования уголовно-правового реагирования на преступления: Межвузовский сборник статей. — Куйбышев, 1986. — С. 13-22; Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. — С. 18.

чених їй за вироком суду і на підставі кримінального злочину обмежень її особистих, майнових чи інших прав.

У такому розумінні кримінальна відповідальність завжди розглядається як реальність, як об'єкт сфери дійсного. Разом з тим, очевидно, вона, як і будь-який інший непотійний факт реальної дійсності, здатна і до потенційного існування. В цьому аспекті кримінальна відповідальність може розглядатися як така, що може настати у майбутньому. Це так звана майбутня, або потенційна, кримінальна відповідальність¹. З позицій такого підходу кримінальна відповідальність розуміється як передбачені кримінальним законом позбавлення і обмеження, яким може підлягати особа за вчинення злочину.

Розрізнення реальної і потенційної кримінальної відповідальності має суттєве значення для розуміння проблеми звільнення від неї. Такий підхід дозволяє зробити висновок про те, що звільнення від кримінальної відповідальності може мати місце лише тоді, коли вона є ще потенційною, тобто до початку її реального існування, інакше кажучи — до моменту початку реальної кримінальної відповідальності. Як тільки кримінальна відповідальність з потенційної стала реальною, звільнення від неї вже є неможливим, оскільки вона є реально існуючою. У такому разі можливе лише звільнення від подальшого відбування реальної кримінальної відповідальності, яке за чинним кримінальним законодавством України здійснюється як звільнення від покарання чи його відбування.

Таким чином, межею, яка розділяє кримінальну відповідальність як кримінально-правовий засіб протидії злочинам у сфері обігу наркотичних засобів і звільнення від кримінальної відповідальності як такий же засіб, є момент, з якого потенційна кримінальна відповідальність,

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для вищ. закладів освіти / За ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. — С. 282.

загальним чином передбачена у кримінальному законі для невизначеного кола осіб, стає реальною і конкретною для конкретної особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів. Такий момент переходу потенційної кримінальної відповідальності у реальну дістав у кримінально-правовій літературі назву моменту початку кримінальної відповідальності.

Питання про те, коли ж настає реальна кримінальна відповідальність, викликало в науці кримінального права досить жваву дискусію, в ході якої були висловлені різні точки зору. Деякі автори вважають, що кримінальна відповідальність як і кримінальне правовідношення виникає з моменту вчинення злочину. На підтвердження цієї точки зору її прибічники посилаються на те, що вчинення суспільно небезпечного діяння є юридичним фактом, який виступає підставою виникнення кримінального правовідношення, що суспільно небезпечне діяння морально оцінюється особою, яка вчинила його, усвідомлюється нею як порушення правової норми, що особа здійснює позитивну оцінку своєї поведінки, яка виражена в правовій нормі. І саме з цього моменту у даної особи виникає спеціальний обов'язок, покладений правовою нормою, нести відповідальність за її порушення¹.

Однак така позиція викликає, з нашої точки зору, сумніви. По-перше, особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, не в усіх випадках може усвідомлювати, що нею вчинено порушення кримінального закону, саме злочин. Далі, не завжди особа, яка усвідомлює, що вчинена дія передбачена кримінальним законом, дає правильну оцінку своїй поведінці. Крім того, кримінальні правовідносини виникають незалежно від суб'єктивного ставлення

¹ Див.: Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. — М., 1965. — С. 20; Коган В. М. Логико-юридическая структура советского уголовного закона. — Алма-Ата, 1966. — С. 44.

особи, яка вчинила злочин, до самого факту — порушення правової норми. Нарешті, і це головне, такий підхід не може бути сприйнятий і через те, що він базується на критикованій нами вище концепції «кримінальна відповідальність — обов'язок». Вона не може наставати з моменту вчинення злочину, бо, як зазначав Н. А. Стручков, кримінальна відповідальність завжди конкретна і невіддільна від її реального здійснення, від здійснення заходів примусу, передбачених кримінальним законом за вчинений злочин¹.

Якщо стати на ту позицію, що кримінальна відповідальність виникає з моменту вчинення злочину, то слід тоді визнати, що їй однаково підлягають і особа, притягнута як обвинувачений, справа якої згодом виявилась припиненою, і особа, відносно якої винесений і виконується або виконаний обвинувальний вирок, і особа, яка вчинила злочин, але звільнена від кримінальної відповідальності. Очевидно, парадоксальність цих тверджень також безперечно свідчить про хибність критикованого підходу. Інші вчені вважають, що кримінальна відповідальність, тобто виникнення реального обов'язку зазнавати негативних наслідків вчиненого злочину, починається з того моменту, коли стає можливим притягнення особи, яка вчинила злочин, як обвинуваченого². На підтвердження цієї точки зору посилаються на можливість після притягнення як обвинуваченого обрання запобіжного заходу, причому аж до таких суворих, як попереднє ув'язнення, що є подібним до багатьох покарань (позбавлення волі, обмеження волі, арешт тощо).

Однак і цей підхід, на наш погляд, не є виправданим. Особа, притягнута як обвинувачений, у тому числі й та, до

¹ Див.: *Стручков Н. А.* О комплексной разработке проблем уголовного, уголовно-процессуального и исправительно-трудового права // Правоведение. — 1965. — № 1. — С. 129-130.

² Див.: *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. — М., 1963. — С. 27.

якої застосовані запобіжні заходи, ще не підлягає кримінальній відповідальності, оскільки вона ще не визнана судом винною у вчиненні злочину, а лише підозрюється чи обвинувачується у цьому. Запобіжні ж заходи за своєю юридичною природою є не кримінально-правовими, а кримінально-процесуальними і застосовуються не як реакція держави на вчинений особою злочин, а лише для забезпечення правильного вирішення питання про наявність чи відсутність підстав кримінальної відповідальності.

Крім того, і сам кримінальний закон не вважає застосування запобіжних заходів несенням кримінальної відповідальності. Це знаходить підтвердження у тому, що закон встановлює особливий порядок зарахування попереднього ув'язнення. У статті 72 КК України говориться, що попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання при засудженні до позбавлення волі або тримання у дисциплінарному батальйоні день за день, при засудженні до обмеження волі — день за два дні, при засудженні до службових обмежень для військовослужбовців чи виправних робіт — день за три дні, при засудженні до громадських робіт — день за вісім годин. При засудженні до інших видів покарання суд, враховуючи попереднє ув'язнення, може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від його відбування. Отже, заходи, застосовані відносно обвинуваченого для запобігання його ухиленню від слідства і позбавлення його можливості перешкоджати слідству, — ще не є кримінальною відповідальністю.

У літературі була також висловлена думка про те, що кримінальна відповідальність починається з моменту винесення обвинувального вироку суду¹. Така точка зору видається більш близькою до істини, хоча також підлягає, на наш погляд, критиці. Дійсно, виносячи обвинувальний

¹ Див.: *Смирнов В. Г.* Функции советского уголовного права. — Л., 1965. — С. 157-159; *Загородников Н. И.* О пределах уголовной ответственности. — С. 44.

вирок відносно особи, що вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, суд тим самим приймає рішення про покладення на цю особу кримінальної відповідальності. Однак вже в день винесення вироку, за загальним правилом, кримінальна відповідальність на особу ще не покладається. Кримінально-процесуальне законодавство України визначає, що винесений місцевим судом вирок набуває законної сили лише через п'ятнадцять діб з дня його постановлення, якщо протягом цього строку на вирок не була подана апеляція (ч. 1 ст. 347, ч. 3 ст. 349, ч. 1 ст. 354 КПК України). Якщо ж вирок постановлений апеляційним судом як судом першої інстанції чи в апеляційному порядку, то він набуває законної сили лише через 30 діб з дня його проголошення, якщо протягом цього строку на нього не була принесена касаційна скарга (ч. 1 ст. 383, ч. 1 ст. 386, ч. 1 ст. 389 КПК України)¹.

Реальне ж зазнавання особою передбачених кримінальним законом обмежень його особистих, майнових чи інших благ є можливим не з дня постановлення вироку, а саме з дня набрання ним законної сили, бо саме з цього дня вирок стає обов'язковим до виконання (ст. 401 КПК України).

Таким чином, можна зробити висновок, що потенційна кримінальна відповідальність стає реальною щодо особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, з дня набрання законної сили винесеним щодо неї обвинувальним вироком суду. До такого ж висновку прийшов в одному зі своїх рішень і Конституційний Суд України, який зазначив, що «сам факт порушення кримінальної справи щодо конкретної особи, затримання, взяття під варту, пред'явлення їй обвинувачення не можна визнати як кримінальну відповідальність. Особа не несе кримінальної відповідальності до тих пір, поки її не буде виз-

¹ Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21 червня 2001 року // Голос України. — 2001. — 5 липня.

нано судом винною у вчиненні злочину і вирок суду не набере законної сили». Виходячи з цього Конституційний Суд зробив висновок, що «кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду¹. До цього ж моменту особа не вважається такою, що несе кримінальну відповідальність.

Отже, як тільки набере законної сили обвинувальний вирок суду, можна констатувати, що держава застосувала щодо особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, перший з двох кримінально-правових засобів протидії такому злочину — кримінальну відповідальність. І цей висновок зумовлює інший — з цього ж моменту застосування до такої особи іншого кримінально-правового засобу протидії наркотичній злочинності — звільнення від кримінальної відповідальності — стає об'єктивно неможливим. Такі висновки зумовлюють ще одне принципове положення: звільнення від кримінальної відповідальності як захід протидії наркотичній злочинності може бути застосований лише до набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

Виходячи з того, що винесений судом першої інстанції вирок вже не може бути змінений цим же судом, то, очевидно, можна зробити висновок, що звільнення особи від кримінальної відповідальності може бути здійснено судом першої інстанції ще до самого постановлення обвинувального вироку. Суд же другої інстанції може застосувати цей засіб кримінально-правового реагування за вчинений злочин у сфері обігу наркотичних заходів у період, коли вирок був постановлений, але ще не набрав законної сили.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року.

Виходячи з викладеного, звільнення від кримінальної відповідальності постає як засіб кримінально-правового реагування держави на вчинений злочин, що не пов'язаний з реалізацією потенційної кримінальної відповідальності, але розрахований на інші шляхи впливу на особу, що вчинила злочин, а також на інших осіб, у рамках державної політики протидії наркотичній злочинності. Ці шляхи впливу зводяться до заохочення особи (у формі звільнення від кримінальної відповідальності) за здійснення нею після вчиненого злочину позитивних посткримінальних дій. Така позитивна посткримінальна поведінка, а також заохочувальний потенціал звільнення від кримінальної відповідальності стануть предметом дослідження далі. Тут же зазначимо, що звільнення від кримінальної відповідальності, так само як і сама кримінальна відповідальність, є за своєю природою ретроспективним. Воно хоч і реалізується на майбутнє, але звернене в минуле — є реакцією держави на поведінку особи в минулому: після вчинення злочину і до набуття законної сили обвинувальним вироком суду. Логічним є звідси висновок, що при звільненні від кримінальної відповідальності важливу роль відіграє відмова держави від реалізації своїх повноважень по застосуванню до особи, що вчинила злочин, кримінальної відповідальності. Оформлення ж такої відмови документально покладається кримінальним законом на суд, який тільки й може звільнити особу від кримінальної відповідальності. Таким чином, для звільнення від кримінальної відповідальності важливими є два моменти. По-перше, відмова держави від реалізації повноваження на покладення на особу кримінальної відповідальності. По-друге, встановлення судом факту, що конкретний випадок належить до числа тих, відносно яких є відмова держави від покладення на особу кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності, таким чином, є актом суду, яким встановлюється відмова держа-

ви від реалізації свого повноваження по застосуванню до особи кримінальної відповідальності. Сутність цього акту і полягає саме в тому, що суд не застосовує щодо особи, яка вчинила злочин, визначені кримінальним законом обтяження особистого, майнового чи іншого характеру, якщо до того є встановлені законом підстави.

При цьому для того, щоб застосування звільнення особи від кримінальної відповідальності було законним, необхідне обов'язкове встановлення того, що ця особа вчинила саме злочин. «Звільнення від кримінальної відповідальності, з якої б підстави і ким би воно не проводилося, — вказують, наприклад, М. П. Карпушин і В. І. Курляндський, — означає визнання особи винною»¹. Такий підхід досить широко критикувався вітчизняними криміналістами у радянські роки. Ними зверталася увага на те, що звільнення від кримінальної відповідальності може здійснюватися як органами кримінального переслідування (за тодішнім законодавством у більшості випадків саме так і було), так і судом. Однак відповідно до ст. 160 Конституції СРСР лише суд міг визнати особу винною у вчиненні злочину. Виходячи з цього, противники наведеного твердження говорили, що визнання особи винною у вчиненні злочину при звільненні її від кримінальної відповідальності органами попереднього слідства є неконституційним. З огляду на це одні криміналісти пропонували передати повноваження на звільнення особи виключно суду², інші — пропонували відмовитися від визнання особи винною у вчиненні злочину при звільненні її від кримінальної відповідальності³, треті — нама-

¹ Див.: *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления. — М., 1974. — С. 216.

² Див.: *Петрухин И. Л.* Социальная природа правосудия и его цели // Теоретические основы эффективности правосудия. — М., 1979. — С. 26-32; *Грошевой Ю. М.* Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. — Х., 1979. — С. 83.

³ Див.: *Ной И. С.* Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий // Советское государство и право. — 1982. — № 7. — С. 92.

галися узгодити обидва підходи, стверджуючи, що суд може звільнити особу від кримінального покарання, визнавши її винною у вчиненні злочину, а органи попереднього слідства можуть з тих же підстав відмовитися від кримінального переслідування такої особи, не вирішуючи наперед питання про її винність у вчиненні злочину¹.

Нарешті, ще одна група криміналістів вважала за необхідне збереження інституту звільнення від кримінальної відповідальності і органами попереднього слідства, і судами, при визнанні особи винною у вчиненні злочину. Так, наприклад, Л. В. Лобанова писала, що інше рішення «призвело б до повної ліквідації інституту звільнення від кримінальної відповідальності»². До тих пір, поки особа не визнана винною у вчиненні злочину, ні покласти на неї кримінальну відповідальність, ні звільнити її від такої неможливо. У цьому зв'язку можна підтримати думку тих криміналістів, які вважають, що питання про можливість звільнення конкретної особи від кримінальної відповідальності за вчинене настає тільки тоді, коли ця особа скоїла діяння, яке визнано злочином³. Інакше кажучи, питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності виникає тільки в тих випадках, коли були всі підстави для покладення на неї такої.

У зв'язку з викладеним постає певна проблема процесуального оформлення звільнення від кримінальної відпо-

¹ Див.: *Головко Л. В.* Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий. — С. 50-51.

² *Лобанова Л. В.* О сущности освобождения от уголовной ответственности и правовом положении освобожденного от нее // Проблемы охраны прав и законных интересов личности в социалистическом уголовном праве и процессе: Сб. научных трудов. — Ярославль: Ярославский государственный университет, 1985. — С. 81-83.

³ Див.: *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М., 1974. — С. 7. Див. також: *Чугаев А. П.* Индивидуализация ответственности за преступления и ее особенности по делам несовершеннолетних. — Краснодар, 1979. — С. 7; и др.

відальності. Як відомо, відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України особа може бути визнана такою, що вчинила злочин, лише обвинувальним вироком суду. Разом з тим постановлення обвинувального вироку суду вже свідчить про державний осуд особи, що вчинила злочин, а, значить, як зазначено вище, про покладення на неї кримінальної відповідальності. Останнє ж унеможливило звільнення від такої відповідальності. Вихід з ситуації бачиться у такому.

Буквальне тлумачення ч. 1 ст. 62 Конституції України свідчить про те, що визнана такою, що вчинила злочин, і піддана кримінальній відповідальності особа може бути лише судом і лише за обвинувальним вироком. Це, однак, не виключає того, що визнаною такою, що вчинила злочин, і звільненою від кримінальної відповідальності особа може також судом, але в іншому процесуальному документі. Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності особи, що вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, оформлюється винесенням судом ухвали або постанови про закінчення кримінальної справи. Відповідно до ст. 282 КПК України така ухвала може бути винесена до видалення суду до нарадчої кімнати для постанови обвинувального вироку. Таким чином, з точки зору кримінального процесу звільнення від кримінальної відповідальності — це звільнення від винесення відносно особи обвинувального вироку¹.

Виходячи з викладеного, жодної суперечності між тим, що звільненою від кримінальної відповідальності може бути лише особа, яка визнана судом винною у вчиненні злочину, та конституційним положенням про покладення кримінальної відповідальності лише обвинувальним вироком суду, не існує.

¹ Див.: *Ткачевский Ю. М. Система освобождения от уголовной ответственности и наказания // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право, 1988. - № 5. - С. 22-30. Зельдов С. И. Некоторые актуальные проблемы совершенствования уголовно-правового реагирования на преступления. - С. 13-22.*

1.2. Спеціальні види звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів у системі видів звільнення від кримінальної відповідальності

Кримінальний кодекс України передбачає цілу низку підстав¹, за яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності. Привертає увагу той факт, що їх перелік значно розширений порівняно з КК України 1960 року. Сьогодні до них відносяться як види звільнення, що передбачені в Загальній частині Кодексу, так і ті, що передбачені в Особливій його частині. Зокрема, в Загальній частині передбачається можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у разі добровільної відмови від доведення злочину до кінця (ст. 17); дійового каяття (ст. 45); примирення з потерпілим (ст. 46); щиросердного каяття у вчиненні злочину і наявності клопотання про передачу особи на поруки (ст. 47); зміни обстановки (ст. 48); закінчення строків давності (ст. 49); амністії і помилювання (статті 85-87); застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (ст. 105). В Особливій частині КК України можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності передбачена, зокрема, в ч. 2 ст. 111 «Державна зрада», ч. 2 ст. 114 «Шпигунство», ч. 3 ст. 175 «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат», ч. 4 ст. 212 «Ухи-

¹ Термін «підстава звільнення від кримінальної відповідальності» у цьому розділі даної роботи вживається у широкому значенні, як синонім терміна «вид звільнення від кримінальної відповідальності». У цьому значенні він охоплює передбачені окремою статтею чи частиною статті КК України передумову, підставу (у вузькому значенні) та умову звільнення від кримінальної відповідальності. У вузькому ж значенні «підстава звільнення від кримінальної відповідальності» як факт об'єктивної дійсності, який породжує у держави повноваження звільнити особу від кримінальної відповідальності, буде досліджено у другому розділі цієї роботи.

лення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів», ч. 2 ст. 255 «Створення злочинної організації», ч. 5 ст. 258 «Терористичний акт», ч. 6 ст. 260 «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань», ч. 3 ст. 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами», ч. 4 ст. 289 «Незаконне заволодіння транспортним засобом», ч. 4 ст. 307 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів», ч. 4 ст. 309 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту», ч. 4 ст. 311 «Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів», ч. 3 ст. 369 «Давання хабара», ч. 4 ст. 401 «Поняття військового злочину».

Таким чином, звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів є лише окремим випадком такого звільнення, що передбачений у трьох статтях Особливої частини КК України. Крім того, очевидно, що особу може бути звільнено від кримінальної відповідальності за ці злочини і за деякими іншими підставами, які передбачені в Загальній частині КК України. Разом з тим при застосуванні передбачених Загальною частиною КК України видів звільнення від кримінальної відповідальності до осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, якихось специфічних особливостей не спостерігається. Звільнення від кримінальної відповідальності за ці злочини з підстав, передбачених Загальною частиною КК України, не має жодних особливостей порівняно зі звільненням від кримінальної відповідальності з цих же підстав осіб, які вчинили інші види злочинів. З огляду на це видається, що застосування загальних видів звільнення від кримінальної

відповідальності до осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, не повинно бути предметом цього дослідження. В ньому аналізуються тільки ті види звільнення від кримінальної відповідальності, що можуть бути застосовані лише до особи, яка після вчинення наркотичного злочину здійснила певну позитивну посткримінальну поведінку.

Як уже зазначалося, передбачені чинним кримінальним законодавством України види звільнення від кримінальної відповідальності становлять певну сукупність (множину). Очевидно, що єдність окремих їх ознак дозволяє об'єднувати названі види звільнення від кримінальної відповідальності у певну систему.

Метою і призначенням дослідження такої системи є не лише упорядкування уявлення про названі види звільнення, але й виявлення процесів їх розвитку і функціонування у єдності внутрішніх і зовнішніх характеристик. Це, в свою чергу, вимагає системних методів дослідження, сутність яких полягає у відображенні реально існуючої системи явищ у системі знань про ці явища. Такий підхід дозволяє не тільки систематизувати уявлення про види звільнення від кримінальної відповідальності, але й у ряді випадків по-іншому вирішувати пов'язані з ними проблеми, побачити їх цілісність, визначити їх місце і роль у більш широкому колі схожих соціально-правових явищ, перспективи розвитку тощо¹.

Системоутворюючим фактором об'єднання різних підстав звільнення від кримінальної відповідальності в єдину систему є їх соціально-правовий результат. Цим результатом є звільнення особи від кримінальної відповідальності як наслідок застосування судом тієї чи іншої підстави такого звільнення.

Одне з центральних місць в системному аналізі видів звільнення від кримінальної відповідальності посідає еле-

¹ Див.: О методологии научных исследований в области права // Советское государство и право. — 1980. - № 12. - С. 56.

ментний аспект дослідження, який дозволяє визначити, з яких складових частин (елементів) утворена дана система. Елементарним носієм інтегративної якості даної системи є окремий вид такого звільнення. Звичайно, сам такий вид звільнення також являє собою певну систему, про що піде мова далі, тому не можна говорити, що він взагалі неподільний. Однак він неподільний у рамках названої якості системи: подальший його поділ виводить нас вже в якісно іншу систему. Цей висновок цілком відповідає положенню, що систему як цілісність не можна дрібнити до нескінченності, не порушуючи її відносної відокремленості і самостійності¹.

Той факт, що елементарний склад системи видів звільнення від кримінальної відповідальності становить собою досить велику кількість видів такого звільнення, ставить, по-перше, питання про можливість їх класифікації і, по-друге, визначення у цій класифікації місця видів звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачені лише для осіб, що вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Така класифікація при цьому є не самоціллю, а засобом подальшого пізнання досліджуваної проблеми, адже, лише згрупувавши певну сукупність явищ за окремими ознаками, можна більш глибоко дослідити їх сутність.

Оскільки будь-яка класифікація можлива тільки тоді, коли має в своїй основі єдність ознаки або критерію, за яким проводиться протиставлення різних видів будь-якого явища, то перш за все слід знайти такі ознаки (критерії) щодо системи видів звільнення від кримінальної відповідальності. В літературі справедливо наголошувалося, що правильно обраний критерій класифікації того чи

¹ Див.: Керимов Д. А. *Философские основания политико-правовых исследований*. — М., 1986. — С. 270-287; Тиунова Л. Б. *О системном подходе к праву // Советское государство и право*. — 1986. — № 10. — С. 49.

іншого явища не лише є запорукою повноти і точності його поділу, а й показником теоретичної та практичної значущості класифікації¹. На мій погляд, існує декілька ознак, які дозволяють класифікувати види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені чинним законодавством України.

Найбільш очевидний варіант класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності — їх поділ на загальні і спеціальні. Критерієм такої класифікації є структура Кримінального кодексу — наявність у ньому Загальної і Особливої частин.

Терміни «загальні» і «спеціальні» види звільнення від кримінальної відповідальності є досить поширеними в науці кримінального права. Криміналісти вважають загальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності ті, які передбачені Загальною частиною КК України.

Види звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Особливої частини Кримінального кодексу звичайно називають або спеціальними², або окремими³. Разом з тим автори деяких робіт відкидають належність норм про звільнення від кримінальної відповідальності, які містяться в Особливій частині КК, до інституту звільнення від кримінальної відповідальності або виокремлюють ці норми як специфічні. Натомість інші вчені аргументовано доводять органічну єдність інституту звільнення від кримінальної відповідальності, який складається з норм Загальної і Особливої частини КК⁴. Очевидно, що з точ-

¹ Див.: *Кривоченко Л. Н.* Классификация преступлений. — Х.: Вища школа, 1983. — С. 27.

² Див.: *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 87.

³ Див.: *Тенчов Э.* Добровольная сдача оружия и взрывчатых веществ // Советская юстиция. — 1974. — № 15.

⁴ Див.: *Барков А. В.* Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности, предусмотренного нормами Особенной части уголовного законодательства // Проблемы уголовного права. — Минск: БГУ, 1976. — С. 64-65.

ки зору правових наслідків застосування цих норм виявляється їх повний збіг. Можна тому зробити висновок, що норми, передбачені Особливою частиною кримінального права, є всього лише виокремленими видами звільнення від кримінальної відповідальності, які входять до загального інституту, але враховують особливі випадки його реалізації. Якщо взяти за основу таке міркування, то необхідно встановити в тих нормах, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, всі ознаки, властиві інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Таким чином, підстави звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені Загальною частиною КК, відповідно можна назвати загальними підставами, оскільки вони можуть бути застосовані до осіб, що вчинили різні види злочинів.

Спеціальними підставами звільнення від кримінальної відповідальності слід визнати ті, які закріплені в Особливій частині КК стосовно конкретних складів злочинів (в останніх частинах відповідних статей). Всього в діючому кримінальному законодавстві України, як зазначалося, налічується 14 спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Серед них — і три види звільнення від кримінальної відповідальності осіб, що вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Це, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з добровільною здачею наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і вказанням джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 307), у зв'язку з добровільним зверненням до лікувального закладу і початком лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309) і, нарешті, у зв'язку з добровільною здачею прекурсорів і вказанням джерела їх придбання або сприянням розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 311).

Всі названі підстави звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки вони передбачені Особливою частиною КК України і можуть бути застосовані лише до осіб, що вчинили певні, визначені законом злочини (окремі види злочинів у сфері обігу наркотичних засобів), слід віднести до спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Слід зазначити, що й у літературі не викликає заперечень той факт, що оскільки статті, які передбачають можливість звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, поміщені до Особливої частини КК України, то названі види звільнення є спеціальними¹.

Такий їх статус унеможливорює застосування цих видів звільнення до осіб, які вчинили інші злочини, крім тих, за вчинення яких кримінальним законом прямо передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності за цими підставами. Разом з тим до осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, за які передбачені спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, можуть бути застосовані і загальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Загальною частиною КК України. При цьому не можна стверджувати, що підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені ст. 45 КК України, конкурують з передбаченими частинами 4 статей 307, 309, 311 КК України². Очевидно, що підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені названими статтями, хоч і мають спільні ознаки (наприклад, сприяння у розкритті

¹ Див.: *Никифорчин И. А.* Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств: Дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08. — Х.: Укр. гос. юрид. акад., 1994. — С. 153; *Дидковская С. П., Фесенко Е. В., Гарницкий С. П.* Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы. — К.: Вища школа, 1989. — С. 139.

² Див.: *Житний О. О.* Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. С. 11.

вчиненого злочину), разом з тим мають і власні, неповторні ознаки. Для дійового каяття це шире покаяння, яке не вимагається при спеціальних видах звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. Для останніх же — це, наприклад, вказівка джерела придбання предмета злочину чи добровільне звернення до лікувального закладу і початок лікування, чого не вимагається в ст. 45 КК України. Саме тому навіть у Російській Федерації, де законодавець прямо закріпив в ч. 2 ст. 75 КК РФ положення про те, що передбачені статтями Особливої частини КК спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності є різновидами дійового каяття, вчені-криміналісти часто стверджують про їх співвідношення не як загального і спеціального (що характерно для конкуренції), а як понять, що частково перехресшуються¹.

Аналіз кримінально-правових і кримінально-процесуальних норм дозволяє зробити висновок, що в ряді випадків звільнення від кримінальної відповідальності і припинення провадження у кримінальній справі — це право компетентних державних органів навіть при наявності всіх необхідних формальних передумов для прийняття такого рішення. Іншими словами, можливість і доцільність звільнення особи від кримінального переслідування і від кримінальної відповідальності повинні оцінюватися у таких випадках з точки зору публічних інтересів. Так, наприклад, якщо особа вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, щиро покаялася у цьому і є клопотання про передачу її на поруки (ч. 1 ст. 47 КК України), то вона не обов'язково повинна бути звільнена від кримінальної відповідальності. Закон лише надає судові право це здійснити.

В інших же випадках законодавець зобов'язує суд застосувати норму про звільнення від кримінальної відпові-

¹ Див., наприклад: *Матвеева Ю., Сумин А.* Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием // *Российская юстиция.* — 2001. — № 9. — С. 61.

дальності, якщо для цього виникає передбачена законом підстава. Тут вже немає місця для судового розсуду. Зокрема, якщо особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, після його вчинення примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані йому збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 46 КК України), то суд у будь-якому разі зобов'язаний звільнити її від кримінальної відповідальності.

Очевидно, що критерій такого поділу виражається у законодавчому формулюванні відповідного кримінально-правового припису. Там, де законодавець вживає приписуюче, імперативне формулювання «звільняється від кримінальної відповідальності», — для суду встановлюється обов'язок звільнити особу від відповідальності. Там же, де законодавець використовує формулювання «може бути звільнена від кримінальної відповідальності», вирішення питання про те, чи підлягає звільненню конкретна особа, віддається на розсуд суду¹.

Відповідно до такого підходу всі види звільнення від кримінальної відповідальності можна класифікувати на дві групи: дискреційні і імперативні. До дискреційних видів звільнення належать ті, за які звільнення від кримінальної відповідальності є правом, а не обов'язком компетентного органу. Відповідно імперативними є ті, які встановлюють обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності².

У вітчизняній літературі названі види звільнення від кримінальної відповідальності звичайно називаються «обов'язковими» та «факультативними»³, чи, відповідно,

¹ Слід, однак, зазначити, що таке тлумачення названих законодавчих положень, яке є традиційним для вітчизняної кримінально-правової науки, останнім часом піддається в літературі критиці. Див., наприклад: *Іногамова-Хегай Л. В.* Конкуренция норм при освобождении от уголовной ответственности // Правоведение. — 2001. — № 6. — С. 119-120.

² Див.: *Головко Л. В.* Классификация оснований освобождения от уголовной ответственности // Законность. — 1998. — № 11. — С. 38-39.

³ Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для вищ. закладів освіти. — С. 284.

«імперативними» і «факультативними»¹. Здається, однак, що терміни «дискреційний» та «імперативний» є більш вдалими для їх означення. Відомо, що етимологічно «факультативний» — це той, чия наявність необов'язкова, чого може не бути². Тому, коли говорять про ту чи іншу підставу звільнення від кримінальної відповідальності, що вона факультативна, то етимологічно це означає, що вона може бути, а може й не бути. Але точно так же може бути наявною, а може бути й відсутньою і так звана «обов'язкова» підстава звільнення від кримінальної відповідальності. Різниця ж між ними, як зазначалося, в іншому: одні з них імперативно встановлюють обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності, інші ж — відносять питання про таке звільнення на судовий розгляд, дискрецію (від латинського *discretio* — на власний розсуд).

У всіх трьох законодавчих приписах, що визначають підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, законодавець користується формулою «особа... звільняється від кримінальної відповідальності». Таким чином, в усіх цих випадках встановлюється обов'язок для суду за наявності визначених законом підстав застосувати саме цей, а не інший (кримінальну відповідальність) кримінально-правовий засіб державного реагування на вчинений злочин. Виходячи зі сказаного, всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів необхідно віднести до імперативних.

За критерієм того, чи ставиться остаточність звільнення від кримінальної відповідальності в залежність від

¹ Див.: Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая. О преступлении. — Х.: Юридический Харьков, 2001. — С. 272.

² Див.: Толковый словарь русского языка / Под ред. Б.М. Волина и Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940. — Т. IV.

подаальної (після прийняття судом відповідного рішення) поведінки особи, що вчинила злочин, виділяються ще дві групи підстав звільнення. Так, С. Н. Сабанін та А. Я. Тупиця пишуть, що за цією ознакою всі види звільнення від кримінальної відповідальності підрозділяються на дві великі групи: умовні і безумовні види звільнення¹. Умовне звільнення передбачає можливість відновлення кримінального провадження у випадках, коли поведінка суб'єкта після звільнення не відповідає вимогам, які пред'являються законом. Безумовне характеризується тим, що воно остаточне, тобто незалежне від поведінки правопорушника після звільнення, його вже не можна піддати кримінальній відповідальності за раніше вчинений злочин². Тобто, якщо при безумовному звільненні від кримінальної відповідальності застосування іншого засобу кримінально-правового реагування на вчинений злочин унеможливорюється в принципі, то при умовному — він може бути застосований у разі невиконання особою протягом визначеного судом на підставі КК України строку певних вимог (умов). Така особливість умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності дала окремим авторам підстави назвати їх тимчасовими, а безумовні — остаточними³.

В основі поділу видів звільнення від кримінальної відповідальності на умовні і безумовні з матеріально-правової точки зору є покладення або непокладення на особу, яка звільняється від кримінальної відповідальності, певних обов'язків після того, як відповідне рішення буде

¹ Див.: Сабанін С. Н., Тупиця А. Я. Безусловное освобождение от уголовной ответственности и повторность совершения преступлений // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования. Межвузовский сборник научных трудов. — Свердловск, 1988. — С. 61-66.

² Див.: Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 90.

³ Див.: Головка Л. В. Классификация оснований освобождения от уголовной ответственности. — С. 37-40.

прийнято, а з процесуальної точки зору — можливість або неможливість скасування рішення про припинення кримінальної справи і її відновлення. Виходячи з цього критерію, безумовними підставами є ті, коли особа звільняється від кримінальної відповідальності без застосування до неї будь-яких спеціальних заходів або обов'язків, які вона повинна згодом виконувати. Відповідно, тут не може бути особливої процесуальної санкції у вигляді відновлення провадження по справі і покладання на особу кримінальної відповідальності (немає обов'язку — немає санкції). Це, звичайно, не значить, що постанову про припинення кримінальної справи в такому випадку в принципі не можна скасувати. Але зробити це можна лише за загальними підставами скасування процесуальних рішень. Іншими словами, якщо рішення про звільнення від кримінальної відповідальності за безумовною підставою приймається законно і обґрунтовано, то воно остаточне.

Обов'язки ж, які покладаються на особу при умовному звільненні її від кримінальної відповідальності, визначаються саме кримінальним законом. Тому лише їх наявність у КК України свідчить про умовність того чи іншого виду звільнення від кримінальної відповідальності. За чинним КК України можливість покладення на особу таких обов'язків передбачена лише в разі передачі її на поруки (ст. 47 КК України) та при звільненні від кримінальної відповідальності неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК України).

У приписах же, що передбачають можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, покладення на таку особу жодних обов'язків, які вона має виконувати після ухвалення рішення про її звільнення, не передбачається. З огляду на згадане, всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів слід віднести до безумовних.

Наступний варіант класифікації підстав звільнення від кримінальної відповідальності — їх поділ на суб'єктивні і об'єктивні. Ця класифікація побудована на розмежуванні, з однієї сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності ставиться в залежність від позитивної поведінки особи, що вчинила злочин, і яка повинна бути виражена в конкретних, вказаних законодавцем діях, а з іншої сторони, тих підстав, при яких звільнення від кримінальної відповідальності не залежить від поведінки цього суб'єкта, а пов'язане з настанням інших юридично значущих об'єктивних фактичних обставин (подій)¹. Підстави останньої групи називаються об'єктивними, оскільки в цих випадках звільнення відбувається через ті певні об'єктивні фактори, настання яких не може залежати від волі особи, яка звільняється від кримінальної відповідальності, а іншої групи — суб'єктивними, тому що вирішальну роль у них відіграють воля і дія суб'єкта, який вчинив злочин.

Очевидно, що за своєю сутністю це є поділ підстав звільнення від кримінальної відповідальності на дві групи залежно від того, до якого виду юридичних фактів належать ті фактичні обставини, які зумовлюють таке звільнення. Першу групу становлять ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є подіями, тобто явищами, що не залежать від волі особи². Відповідно другу групу становлять ті підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які є діями, тобто свідомими вчинками людини, в яких проявляється її волевиявлення³.

До першої групи підстав звільнення від кримінальної відповідальності за чинним КК України слід віднести

¹ Див.: *Головко Л.В.* Классификация оснований освобождения от уголовной ответственности. — С. 37-40.

² Див.: *Проблемы общей теории государства и права: Учебник для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. / Под ред. В. С. Нерсесянца.* — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 379.

³ Там само.

зміну обстановки, внаслідок якої вчинене особою діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною (ст. 48 КК України), закінчення строків давності (ст. 49 КК України) та вимагання хабара (ч. 3 ст. 369 КК України). Другу ж групу становлять такі підстави, як дійове каяття (ст. 45 КК України), примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК України), щире покаяння особи та наявність клопотання про передачу її на поруки (ст. 47 КК України), а також всі спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Особливою частиною КК України, за винятком вимагання хабара (ч. 3 ст. 369).

Отже, спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, як і переважна більшість інших спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, є суб'єктивними. Такий висновок випливає з того, що законодавець у даному разі ставить вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності в залежність не від подій, а від посткримінальних дій особи. Такими діями є, відповідно, здача наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів і вказання джерела їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311 КК України) або добровільне звернення до лікувального закладу і початок лікування від наркоманії (ч. 4 ст. 309 КК України). Вказуючи на добровільність вчинення всіх названих дій, законодавець спеціально підкреслює їх підконтрольність свідомості волі особи, їх віднесення до вчинків цієї особи, а не до зовнішніх, об'єктивних щодо неї подій.

В. Н. Рябчук запропонував також класифікувати суб'єктивні види звільнення від кримінальної відповідальності ще на дві групи. До першої групи він відносить ті види звільнення від кримінальної відповідальності, при яких не вимагається здача предмета злочину. Цю групу,

пише він, складають норми, які передбачають три варіанти поведінки особи. Перший варіант — це добровільна заява органам влади про вчинене правопорушення, яка не супроводжується жодними додатковими умовами. Другий варіант — це добровільна заява органам влади про вчинене правопорушення, яка супроводжується утриманням від продовження суспільно небезпечної діяльності. Третій варіант — це добровільна заява органам влади про вчинення правопорушення, яка супроводжується зверненням по медичну допомогу. До другої групи він відніс норми, які вимагають від суб'єкта четвертого варіанту поведінки — добровільної заяви органам влади про вчинене правопорушення, яка супроводжується здачею предмета посягання в цих деліктах, що вилучені з цивільного обігу або обіг яких обмежений¹.

Застосування запропонованого В. Н. Рябчуком критерію до спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів свідчить про те, що в даному разі вони належать до різних класифікаційних груп. Якщо звільнення на підставі ч. 4 ст. 304 КК України не обумовлене здачею наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що є предметом злочину, передбаченого цією статтею, то звільнення на підставі ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 якраз залежить від того, чи здала особа наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, що були предметом вчинення нею злочинів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, що передбачені ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311 КК України, є спеціальними, імперативними, безумовними, суб'єктивними

¹ Див.: *Рябчук В. Н.* Освобождение от ответственности в связи с социально одобряемым поведением правонарушителя // Правоведение. — 1989. — № 1. — С. 35-36.

видами звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому один з них (передбачений ч. 4 ст. 309 КК України) не пов'язаний із здачею предмета злочину, а два інших (передбачені ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України) пов'язані із здачею наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що були предметом відповідного злочину, за вчинення якого особа звільняється від кримінальної відповідальності.

1.3. Механізм правового регулювання спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів: норма та правовідносини

Існування у кримінальному законі спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності передбачає та зумовлює постановку питання про механізм їх правового регулювання. В літературі із загальної теорії права була висловлена думка, що «правове регулювання полягає перш за все в установленні за допомогою правових норм юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин». Автори цього твердження вважають, що «в цьому полягає специфіка впливу права на суспільне життя»¹. На думку ряду вчених, за допомогою механізму правового регулювання реалізуються функції держави і права². Видається, що ця теза є справедливою для всіх функцій держави. У тому числі сказане стосується й такої її функції, як протидія злочинності, зокрема злочинності наркотичної.

В юридичній літературі по-різному визначають поняття і систему механізму правового регулювання. С. С. Алексєєв,

¹ Общая теория советского права / Под ред. С. Н. Братуся, И. В. Самошенко. — М., 1966. — С. 11.

² Див.: Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе // Государство и право. — 1993. — № 6. — С. 98.

наприклад, визначає правове регулювання як здійснюваний за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до суспільних потреб¹. Як видно, С. С. Алексєєв визначає правове регулювання через правовий вплив. Однак не кожний правовий вплив складає механізм правового регулювання. Поняття механізму правового регулювання, як справедливо вказується у літературі, вужче за поняття механізму правового впливу². Поняття «вплив» за обсягом більш широке, ніж «регулювання», зазначає М. М. Марченко, бо вплив включає як регулювання за допомогою певної правової норми, так і інші правові засоби і форми впливу на поведінку людей³.

Так, С. А. Комаров включає до механізму правового впливу поряд з механізмом правового регулювання правову свідомість, правову культуру, правові принципи, правотворчий процес⁴. Дійсно, відмінність правового впливу від правового регулювання полягає в тому, що правовий вплив на особу є частиною соціального впливу. Як культурна і інформаційна цінність право визначає спрямованість людської діяльності, вводить її в загальні рамки цивілізованих суспільних відносин. Саме в цьому значенні правовий вплив ширший за правове регулювання суспільних відносин. Особливість правового регулювання полягає у здійсненні державою за допомогою видання загальнообов'язкових норм поведінки цілеспрямованого упорядкування суспільних відносин.

¹ Див.: Алексєєв С. С. Теория права. — М.: БЕК, 1994. — С. 145.

² Див.: Бобылев А.И. Механизм правового воздействия и общественные отношения // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 105.

³ Общая теория государства и права: Академический курс / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. — Т. 2. — С. 435.

⁴ Див.: Комаров С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях. — М.: Юрайт, 1997. — С. 60.

Таким чином, юристи-теоретики під механізмом правового регулювання розуміють взятую в єдності сукупність правових засобів (норм права, правовідносин і правозастосовчих актів), за допомогою яких держава здійснює правовий вплив на суспільні відносини в бажаному для неї напрямі. Це, так би мовити, загальний підхід до розуміння механізму правового регулювання, який не виключає певних відмінностей у поглядах окремих дослідників. Так, В. Н. Хропанюк поняття механізму правового регулювання визначає більш стисло — як систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється упорядкованість відносин відповідно до мети і завдань правової держави¹. Натомість, А. В. Малько вказує, що мета механізму правового регулювання — забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантованість їх справедливого задоволення. Виходячи з цього, він визначає механізм правового регулювання як систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином у цілях подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права².

Елементами механізму правового регулювання, які традиційно виділяються у літературі, є: юридичні норми (норми права), правові відносини (правовідносини) та юридичні акти (акти застосування норм права).

З точки зору механізму правового регулювання норма права — це основний елемент механізму правового регулювання, який визначає його основу, спрямованість правової поведінки в реальних суспільних відносинах, що складаються. Правові норми є базою правового регулювання. Їх вплив на суспільні відносини полягає у визначенні кола суб'єктів, на яких поширюється їх дія; форму-

¹ Див.: Хропанюк В. Н. Теория государства и права. — М., 1995. — С. 341-342.

² Див.: Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М., 1997. — С. 625.

люванні обставин, за яких данні суб'єкти керуються їх приписами; розкритті змісту самого правила поведінки; встановленні заходу юридичної відповідальності за порушення вказаних правил. Від ступеня розробленості правових норм, ясності і чіткості їх приписів залежить рівень правовідносин, що складаються на їх основі, виданих правозастосовних актів.

Другим елементом правового регулювання є правовідносини, які виникають на основі діючих правових норм. У більшості випадків видання правової норми розраховано на встановлення правових відносин між конкретними суб'єктами. З виникненням правового відношення починається реальна дія права. Залежно від характеру норм складаються різні правові відносини. Вони можуть бути регулятивними і охоронними. Оскільки право є регулятором поведінки людей, регулятивні відносини перебувають у центрі всіх правових відносин. В їх існуванні зацікавлено все суспільство, оскільки вони спрямовані на широкий розвиток юридично значущої правомірної поведінки фізичних і юридичних осіб. Охоронні ж правовідносини виникають після правопорушень — проступків або злочинів — і покликані захищати певні соціальні цінності.

Третій елемент правового регулювання — це акти реалізації юридичних прав і обов'язків. Вони являють собою юридично значущі дії суб'єктів по здійсненню прав і обов'язків, які впливають з конкретних правових відносин. Основними формами реалізації прав і обов'язків є: здійснення (використання) наданих нормами права можливостей, виконання обов'язкового правового припису, дотримання правових заборон, застосування права. Цей елемент механізму правового регулювання спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, на відміну від двох інших, є за своєю природою процесуально-, а не матеріально-правовим.

Реалізація прав і обов'язків суб'єктів матеріального кримінально-правового відношення здійснюється в рамках кримінально-процесуальних правовідносин і зовні

оформлюється у вигляді встановлених КПК України правозастосовних документів. З огляду на викладене третій елемент механізму правового регулювання спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, як такий, що має кримінально-процесуальну природу, у цьому дослідженні не розглядається.

1.3.1. Нормативна основа спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів

Правова норма є основоположним елементом у механізмі правового регулювання. Тому визначення у понятті того, що ж саме являють собою норми кримінального права, які регулюють спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, які їх властивості і структура, є відправним для подальшого дослідження проблем механізму правового регулювання такого звільнення¹.

Норми про звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, як окремий вид кримінально-правових норм, за правилами співвідношення загального і конкретного мають підпадати під загальне поняття кримінально-правової норми і мати всі ознаки, властиві цьому загальному поняттю. Тому є необхідним звернення, перш за все, до загального визначення кримінально-правової норми.

М. М. Кропачев пише, що «норма кримінального права є загальнообов'язковим правилом поведінки, до-

¹ Див.: *Сабитов Р. А.* Уголовно-правовые нормы, регулирующие поведение лица после совершения преступления // Пути повышения эффективности борьбы с преступностью: Межвуз. сб. ст. — Барнаул, 1983. — С. 37.

тримання якого забезпечується примусовою силою заходів кримінально-правового впливу»¹. На думку Г. О. Петрової, кримінально-правова норма — це встановлена державою міра можливої діяльності, адресована суспільству і фізичній особі, що наділені взаємними правами і обов'язками, яка регулює кримінально-правове відношення². Схоже розуміння поняття норми кримінального права підтримується і в навчальній літературі. Зазначається, зокрема, що норми кримінального права, які в більшості своїй виступають як норми-заборони, забороняють певні вчинки людей під загрозою застосування кримінального покарання³ і є певними правилами поведінки, що встановлюються в суспільстві вищими органами законодавчої влади⁴.

У наведених визначеннях поняття кримінально-правової норми підкреслюється, що вона є правилом поведінки. При цьому це правило стосується виключно встановлення кримінальної відповідальності за вчинення злочину. В кінцевому підсумку такий підхід має своє виправдання. Дійсно, головним призначенням кримінального права є визначення кола діянь, які є злочинами, та встановлення кримінальної відповідальності за їх вчинення (ч. 1 ст. 1 КК України). Відповідно до цього і переважна більшість кримінально-правових норм стосується визначення злочинності та караності діянь. Це так звані охоронні кримінально-правові норми⁵.

¹ Кропачев Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система. — СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1999. — С. 61.

² Див.: Петрова Г. О. Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования. — Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1999. — С. 105.

³ Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для юридических вузов и фак. / Под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тацця. — Х.: Право, 1999. — С. 3.

⁴ Див.: Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть. — Днепропетровск: Пороги, 1992. — С. 5.

⁵ Першим класифікацію норм права на охоронні та регулятивні ввів до наукового обігу А. Ф. Черданцев (див.: Черданцев А. Ф. Специализация и структура норм права // Правоведение. — 1970. — № 1. — С. 44).

Однак одними лише охоронними нормами кримінальне право не обмежується. Протягом більше ніж двох десятиліть криміналісти обговорюють проблеми існування у кримінальному праві так званих заохочувальних норм. Дискусії ведуться, по-перше, щодо критерію виділення таких норм, по-друге, відносно того, до змісту якого з структурних елементів правової норми відноситься заохочування. Головною причиною цих розбіжностей, на наш погляд, є та обставина, що до цього часу і в загальній теорії права відсутнє достатньо аргументоване вирішення даної проблеми.

На думку більшості авторів, заохочувальні норми — це різновид уповноважуючих норм права¹. Разом з тим ряд вчених взагалі не вважають їх правовими, оскільки заохочення розглядається ними як позаправовий стимул². Заслуговує на увагу і позиція тих вчених, які виступають за визнання заохочувальних норм особливою самостійною групою норм права. Такої думки, зокрема, дотримуються В. М. Баранов³, В. А. Єлеонський⁴ та деякі інші вчені. Так, В. М. Баранов, вважаючи заохочувальні норми особливим різновидом норм права, виділяє при цьому їх соціальну і юридичну характеристику, підкреслюючи тим самим їх родову єдність⁵. З іншого боку С.С. Алексєєв, визнаючи існування заохочувальних норм, вважає, що з

¹ Див.: Советское исправительно-трудовое право. — М., 1983. — С. 64; Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). — Томск, 1985. — С. 49.

² Див.: Кабалкин А. Ю. Социально-экономические права советских граждан (в отраслях права цивилистического профиля). — М., 1986. — С. 107.

³ Див.: Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права. — Саратов, 1978. — С. 22.

⁴ Див.: Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел. — Хабаровск, 1984. — С. 15.

⁵ Див.: Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права.

погляду спеціально юридичного вони «не утворюють єдиної групи¹». Подібні розбіжності свідчать, очевидно, про необхідність подальшого вивчення цього питання, у тому числі й на галузевому рівні.

Навіть вже граматичне тлумачення поняття «заохочувальна норма» свідчить про те, що ця норма закріплює певне заохочення. Це найбільш загальне визначення заохочувальної норми, яке може бути використане для будь-якої галузі права. Однак оскільки різні галузі права регулюють різне коло суспільних відносин, то заохочувальні норми в різних галузях права можуть певним чином відрізнятися одна від іншої. З'ясування сутності заохочувальної норми неможливе без чіткого уявлення про поняття «заохочення»². Іншими словами, для того щоб уявити сутність заохочувальної норми, ми повинні визначити, що вона заохочує, яким є коло тих відносин, розвиток і існування яких призначене стимулювати заохочення, що забезпечується цією нормою права. Лише після цього може поставити питання про те, як норма заохочує або повинна заохочувати такі суспільні відносини. В цьому зв'язку звертає на себе увагу визначення заохочувальної норми (на наш погляд, найбільш повне і розгорнуте з тих, що є в літературі), запропоноване В. М. Барановим. Автор вважає, що заохочувальна норма містить захід заохочення за корисний для держави варіант поведінки, який полягає в сумлінному виконанні юридичних або громадських обов'язків або в досягненні встановлених результатів, які переважають звичайні вимоги³. Така узагальнена характеристика заохочення видається в цілому правильною, але, на жаль, вона не завжди і не для всіх галузей права є придатною. Зокрема,

¹ Алексеев С. С. Общая теория права. — М.: Юрид. лит-ра., 1982. — Т. 2. — С. 80.

² Див.: Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права. — С. 34.

³ Там само. — С. 40.

як слушно зазначає Ю. В. Голік, дане визначення мало-ефективне для кримінального права¹.

Дійсно, специфіка сфери застосування державно-правового заохочення та характер суспільних відносин, які регулюються нормами кримінального права, обумовлюють і особливості його змісту. Заходи кримінально-правового заохочення відрізняються від звичайних заходів заохочення, які застосовують, наприклад, у трудовому, цивільному праві. Характер винагороди при кримінально-правовому заохоченні виявляється в усуненні або пом'якшенні кримінально-правових наслідків вчиненого злочину. Отже, кримінальне право оперує не лише нормами, що встановлюють відповідальність за вчинення злочину, а й нормами, що містять кримінально-правове заохочення у вигляді звільнення від такої відповідальності.

Історія розвитку кримінального законодавства України свідчить про очевидну тенденцію до розширення кола заохочувальних норм та їх деталізацію. Сьогодні заохочувальні норми кримінального права звернуті до досить широкого кола осіб. Це, зокрема, норми, які звернуті до осіб, які вже почали вчинення злочину, але ще не закінчили його (добровільна відмова від доведення злочину до кінця); норми, які звернені до осіб, які вже вчинили будь-який злочин (заохочення дійового каяття, з'явлення із зізнанням та активного сприяння розкриттю злочину тощо); норми, звернені до осіб, які вчинили чітко визначені діяння (наприклад, заохочення позитивної посткримінальної поведінки особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів); норми, звернені до осіб, які вже відбувають покарання (наприклад, заохочення зразкової сумлінної поведінки та ставлення до праці в процесі відбування покарання для можливості умовно-достроко-

¹ Див.: Голік Ю. В. Поощрительные нормы в советском уголовном праве // Актуальные вопросы борьбы с преступностью. — Томск, 1984. — С. 24-25.

вого звільнення чи обрання шляху виправлення для заміни покарання більш м'яким); норми, звернені до осіб, що вже відбули покарання (наприклад, заохочення зразкової поведінки та сумлінного ставлення до праці осіб, що мають судимість, для можливості її дострокового зняття)¹. На відміну від охоронювальних норм заохочувальні норми кримінального права визначають не заборонені суспільно небезпечні діяння та відповідальність за них, а звільнення від такої відповідальності або її пом'якшення. З огляду на це видається необхідним переосмислити загальне поняття кримінально-правової норми, виробити таке її визначення, яке охоплювало б собою всі, у тому числі й заохочувальні норми кримінального права.

Беручи до уваги викладені міркування щодо сутності заохочувальних кримінально-правових норм, загальне поняття кримінально-правової норми може бути визначене як встановлене державою правило поведінки, яке визначає суспільно небезпечне діяння, що є злочином, а також кримінальну відповідальність за його вчинення або можливість звільнення від такої відповідальності чи її пом'якшення. Таким визначенням, як видно, охоплюються як охоронювальні, так і заохочувальні норми кримінального права.

Як відомо, кожна правова норма має власну структуру. Сказане повністю стосується і кримінально-правових норм, у тому числі й заохочувальних.

Питання про структуру норм права, в тому числі норм кримінального права, протягом довгого часу належить до числа дискусійних у науці загальної теорії права та кримінального права. Одні теоретики права є прихильниками триелементної структури правової норми², інші — прихиль-

¹ Першим подібну класифікацію заохочувальних норм запропонував Ю.В. Голік (див.: *Голік Ю.В.* Поощрительные нормы в советском уголовном праве. — С. 32-33).

² Див.: *Недбайло П. Е.* Советские социалистические правовые нормы. — Львов, 1959. — С. 60; *Явич Л. С.* Общая теория права. — Л., 1976. — С. 124-125; и др.

никами двоелементної структури¹. Точно так же розійшлися погляди на структуру норми права (зокрема кримінального) й серед криміналістів. Так, на думку А. В. Наумова, норми Особливої частини кримінального права складаються з двох елементів — диспозиції (описання ознак конкретного злочину) і санкції (конкретного покарання за вчинений злочин)². Слід зазначити, що у цьому випадку А. В. Наумов розглядає лише охоронні норми Особливої частини. Інші криміналісти, які вважають структуру кримінально-правової норми двоелементною, пропонують різні варіанти такої структури: гіпотеза і диспозиція³; диспозиція, злита з гіпотезою, і санкція⁴, гіпотеза і диспозиція, злита з санкцією⁵; диспозиція і санкція⁶, гіпотеза і санкція⁷.

¹ Див.: *Смирнов В. Г.* Функции советского уголовного права. — Л., 1965. — С. 35; *Алексеев С. С.* Проблемы теории права. Курс лекций: В 2 т. — Свердловск, 1972. — Т. I. — С. 39.

² Див.: *Наумов А. В.* Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики) Учебное пособие. — Волгоград, 1973. — С. 33–34. Таку ж думку висловлюють і ряд інших вчених. Див., наприклад: *Курс советского уголовного права. Часть Общая.* — Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. — Т. I. — С. 71. З двочленною структурою кримінально-правових норм погоджується і Я. М. Брайнін. Правда, він вважає, що роль гіпотези в кримінальному праві виконує його диспозиція, і пропонує диспозицію кримінально-правової норми називати гіпотезою (див.: *Брайнин Я. М.* Уголовный закон и его применение. — М.: Юрид. лит., 1967. — С. 40).

³ Див., наприклад: *Томашевский Н. П.* О структуре правовой нормы и классификации ее элементов // Вопросы общей теории советского права. — М., 1960. — С. 203–204.; *Смирнов В. Г.* Функции советского уголовного права. — Л., 1965. — С. 31, 34.

⁴ Див., наприклад: *Денисов А. И.* Теория государства и права. — М., 1948. — С. 401; *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. — М., 1963. — С. 16.

⁵ Див.: *Братусь С. Н.* Спорные вопросы теории юридической ответственности // Советское государство и право. — 1973. — № 4. — С. 32.

⁶ Див., наприклад: *Уголовное право. Общая часть* / Под ред. Герцензона А. А. — М., 1948. — С. 233; *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. — М., 1957. — С. 259.

⁷ Див.: *Базылев Б. Т.* Сущность санкций в советском праве // Правоведение. — 1976. — № 5. — С. 34.

Проти такого підходу до питання про структуру норм Особливої частини кримінального права виступив М. Д. Дурманов. Він писав, що гіпотеза є у всіх випадках (у словах закону, які визначають покарання за вчинення злочину). Крім того, на його думку, багато статей Загальної частини кримінального закону містить у загальній формі положення про те, що якщо особа вчинить злочин, до неї буде застосовано кримінальну відповідальність, визначену у законі (це, наприклад, статті 1, 2 КК України)¹. На підставі цих положень М. Д. Дурманов виділяє зразкову (примірну) гіпотезу кримінально-правової норми у вигляді умови: «Якщо особа, визначена у диспозиції кримінально-правової норми, порушить заборону, яка міститься в ній, і вчинить те, що описано у диспозиції цієї норми (включаючи і відносячи сюди положення Загальної частини), тобто дії (або бездіяльність), що утворюють склад злочину, то до неї буде застосована санкція даної кримінально-правової норми»².

Триелементною вважає структуру кримінально-правової норми і Т. В. Кльонова. Вона пише, що прибічники двоелементного складу норми кримінального права беруть за предмет аналізу не власне саму норму, а зміст кримінального закону. Таким чином, робить висновок Т. В. Кльонова, правова норма — це не команда або декларація, а правило соціально-позитивної поведінки з регламентованими умовами застосування, гарантоване державними примусовими заходами. Її триелементна структура стабільна і обумовлена загальним призначенням — регулювати поведінку людей. Цей висновок Т.В. Кльонова повністю поширює і на кримінально-правову норму, складність законодавчого

¹ Див.: Дурманов Н.Д. Советский уголовный закон. — М., 1967. — С. 118.

² Там само.

оформлення якої, як пише вона, не робить її винятком з даного правила¹.

Однак погодитися з позицією тих теоретиків права та криміналістів, які вважають, що структура будь-якої кримінально-правової норми є триелементною, не можна. На наш погляд, при конструюванні тричленної структури правової норми прихильники цього підходу виходять з того, що диспозиція, на відміну від гіпотези і санкції, викладає «саме правило поведінки». Таке розуміння диспозиції, як і традиційне визначення гіпотези і санкції, викликає певні сумніви.

Здається не позбавленою рації позиція Є. А. Крашенинникова і Т. Н. Лисової, які вважають, що правило поведінки є не частиною норми права (диспозицією), а всією нормою в цілому². Адже дійсно, ціле не може бути тотожним своїй частині³. Отже, диспозиція здатна викладати не «саме правило поведінки», а лише певну частину цього правила. З урахуванням сказаного, диспозицію правової норми треба розуміти як частину норми, яка вказує на суб'єктивні права і юридичні обов'язки, що виникають при наявності передбачених гіпотезою умов. З аналогічних підстав вимагає переосмислення і традиційне визначення гіпотези юридичної норми. Це визначення, як і традиційне визначення диспозиції, є внутрішньо суперечливим, оскільки, з одного боку, розглядає гіпотезу як частину норми, з другого — виносить її за межі норми, констатує як самостійну і зовнішню засаду, яка вказує на умови застосування норми, що їй протистоїть.

¹ Див.: *Клёнова Т. В.* Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписаний в законодательстве // Советское государство и право. — 1988. — № 11. — С. 81-82.

² *Крашенинников Е. А., Лисова Т. Н.* Структура норм права // Философские проблемы объективного права: Тез. докл. VI Обл. науч. — практ. конф. молодых ученых и спец. 4-6 февраля 1990. — Ярославль, 1990. — С. 17.

³ Див.: *Жерьобкін В. Є.* Логіка: Підр. для юрид. вузів і фак. — Х., 1998. С. 24.

Між тим, будучи одним з елементів структури норми права, гіпотеза повинна протиставитись не нормі, а її другому елементу — диспозиції. Гіпотеза і диспозиція суть протилежні частини єдиного цілого (норми права) і, отже, не можуть бути значущими окремо, кожна сама по собі, а мають зміст лише в їх визначенні одна відносно іншої в їх єдності. Такий взаємозв'язок структурних елементів норми права повинен відбиватися і в їх визначенні. Тому гіпотезу правової норми слід визначати як частину норми, яка вказує на умови, за наявності яких виникають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, передбачені диспозицією.

Якщо вважати, що диспозиція норми викладає «саме правило поведінки», то це ж можна стверджувати і відносно санкції. Остання, як і диспозиція, викладає «правило поведінки», яке формує суб'єктивні права і юридичні обов'язки відповідних осіб у конфліктній ситуації. П. С. Елькінд на прикладі норми, аналогічної тій, що відображена у ст. 70 КПК України, наводить класичну, на її думку, тричленну схему: якщо особа викликана як свідок органом дізнання, слідчим, прокурором або судом (гіпотеза), вона зобов'язана з'явитися за викликом і дати правдиві показання (диспозиція); у випадку нез'явлення свідка без поважної причини, особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор або суд має право застосувати привід (санкція). Неважко, однак, побачити, що тут і в диспозиції, і в санкції викладається певне «правило поведінки», яке встановлює права і обов'язки учасників кримінального процесу. «Правило поведінки», закріплене у диспозиції: свідок зобов'язаний з'явитися за викликом і дати правдиві показання, а орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право вимагати від свідка вчинення вказаних дій. «Правило поведінки», сформульоване в санкції: орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право застосувати до свідка привід, а свідок зобов'язаний зазнавати відповідних дій уповноваженої особи.

Сказане означає, що диспозиція і санкція — не різнорідні, а однорідні явища, через що не можуть фігурувати як складові частини однієї норми права. Санкція не є поряд з гіпотезою і диспозицією третім елементом структури юридичної норми, а виступає складовою частиною лише такого виду норм, які встановлені на випадок конфліктних ситуацій. Тому у наведеному вище прикладі є не одна триелементна норма права, а дві двоелементні. Одна з них містить гіпотезу і диспозицію, інша — диспозицію і санкцію.

З традиційного трактування санкції правової норми випливає, що порушення будь-якої правової норми тягне за собою застосування до правопорушника заходів примусу. Між тим порушення багатьох юридичних норм може не породжувати таких наслідків. Так, наприклад, цивільно-правові санкції можуть бути реалізовані правопорушником добровільно, без будь-якого сприяння державних органів. Але якщо частина правових санкцій здатна здійснюватися добровільними діями правопорушника, без втручання юрисдикційних органів, то визначення санкції шляхом вказівки на захід примусу, який застосовується до правопорушника органами держави, не можна розцінювати як загальне, яке охоплює всі види санкцій норм права¹.

Не до кінця вирішеним у теорії кримінального права є й питання про структуру заохочувальних норм: як тих, що належать до Загальної частини кримінального права, так і тих, що належать до його Особливої частини. У тому числі це стосується і структури заохочувальних норм, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Слід зазначити, що предметом окремого спеціального наукового дослідження структура названих норм ще не була.

¹ Див.: *Крашенніников Е. А., Лисова Т. Н.* Структура норм права. — С. 17-18.

На думку Р. А. Сабітова, кожна кримінально-правова норма, яка регулює посткримінальну поведінку, містить три структурних елементи: диспозицію — модель забороненої, необхідної чи дозволеної поведінки; санкцію, або заохочування, що містить вказівку на кримінально-правові наслідки названої в диспозиції поведінки; гіпотезу, яка описує умови, за яких поведінка суб'єкта буде мати кримінально-правове значення і за яких можуть настати кримінально-правові наслідки¹. Схожу позицію висловлює і Ю. В. Голік, який вважає, що будь-яка заохочувальна кримінально-правова норма повинна містити вказівку на: позитивну, з точки зору кримінального закону, поведінку, яка заохочується (диспозиція); умови, за яких заохочувальна норма реалізується (гіпотеза); та позитивні, сприятливі для особи наслідки зазначеної у диспозиції позитивної поведінки². З Ю. В. Голіком повністю солідаризувався І. О. Никифорчин³.

Натомість І. Е. Звечаровський вважає, що структуру заохочувальної кримінально-правової норми складають два елементи — гіпотеза і санкція. На його думку, юридичні наслідки позитивної активної поведінки складають зміст санкції заохочувальної норми права, оскільки юридична оцінка державою поведінки громадян не може бути висловлена в жодному іншому елементі правової норми, крім її санкції. Інше питання — характер такої оцінки, а значить, робить висновок І. Е. Звечаровський, і зміст санкції залежно від характеру поведінки можуть бути як

¹ Див.: Сабитов Р. А. Роль норм уголовного права, регулирующих посткриминальное поведение, в предупреждении правонарушений // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений: Межвузовский сборник. — Барнаул, 1986. — С. 103-104.

² Див.: Голік Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы). Дис ... д-ра юрид. наук в виде научного доклада. — М., 1994. — С. 25.

³ Див.: Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 154-155.

позитивними, так і негативними. Що ж до самого терміну «санкція», то, продовжує далі І. Е. Звечаровський, вживання даного поняття в цьому випадку є єдино вірним і можливим. Зміст санкцій заохочувальних норм права, на його думку, значною мірою зумовлений специфікою засобу правового впливу, властивого цим нормам¹. Не суперечить, а, навпаки, відповідає такому підходу і етимологічне значення слова «санкція». Дійсно, одним із значень його є «схвалення»: «санкціонувати» означає «дозволяти», «схвалювати»².

Подібне розуміння санкції привело й В. М. Кудрявцев до висновку про існування так званих заохочувальних санкцій, які мають місце там, де «заходи заохочення прямо передбачені в правових нормах як фактичний і юридичний наслідок правомірного вчинку». В такому разі, пише далі В. М. Кудрявцев, «можна констатувати використання заохочувальних санкцій для стимулювання цього вчинку,» хоча й зазначає при цьому, що термін «санкція використовується тут за відсутністю кращого»³.

На наш погляд, виходячи з двоелементної структури норми права у виділенні заохочувальних санкцій немає жодної потреби. Це поняття з'явилося тоді, коли в структурі норми права виділялося три елементи і при цьому заохочувальною санкцією пропонувалося називати ту частину правової норми, яка визначає правові наслідки виконання (дотримання) особою позитивного змісту диспозиції цієї норми⁴. З позицій же двочленності будь-якої правової

¹ Див.: Звечаровский И. Э. О поощрительных нормах советского уголовного права // Вестник ЛГУ. Сер. 6. — 1987. — Вып. 3 (№ 20). — С. 92.

² Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. / Под ред А. П. Евгеньевой. — М.: Русский язык, 1981. — Т. 4. — С. 27.

³ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982. — С. 236.

⁴ Див.: Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. — Х.: Основа, 1991. — С. 115-117.

норми жодних відмінностей між заохочувальною санкцією та диспозицією норми права немає. Тому слід зробити висновок, що структуру заохочувальної кримінально-правової норми складають її гіпотеза та диспозиція.

Викладене, на наш погляд, дозволяє підійти до розгляду норм про звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини в сфері обігу наркотичних засобів, як різновиду заохочувальних кримінально-правових норм. Саме в кримінально-правовому заохоченні проявляється роль цих норм у протидії незаконному обігу наркотичних засобів. Заохочувальний характер аналізованих норм полягає у тому, що вони встановлюють підставу для безумовного звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила такі злочини. Справедливо вказувалося, що характерна особливість цих норм полягає в «усуненні кримінально-правових обтяжень», зокрема у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин¹. Г. О. Усатий пише, що «ці норми передбачають заохочення до правомірної поведінки і, без сумніву, компроміс з винним, котрий повідомив про джерело придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин або сприяв розкриттю злочинів... Законодавець свідомо йде на такий своєрідний спосіб розв'язання правового конфлікту. Хоча він звільняє винного від кримінальної відповідальності, натомість отримує необхідні важливі дані про цілий ряд інших вчинених або запланованих злочинів»².

Таким чином, аналізовані заохочувальні (за термінологією Г. О. Усатого — компромісні) норми встановлюють обов'язок суду звільнити особу від кримінальної відповідальності. Формулювання законодавцем норм про звільнення

¹ Див.: Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 153.

² Усатий Г.О. Кримінально-правовий компроміс. — К.: Атіка, 2001. — С. 31-32.

від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів як імперативних, а не диспозитивних, безумовно має бути схвалене.

По-перше, норми, які покладають обов'язок заохочення, несуть у собі більш інтенсивний психологічний «заряд» порівняно з лише уповноважувачими на заохочення і тому мають більш високу стимулюючу здібність¹. З огляду на те, що особа, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, для того щоб бути звільненою від кримінальної відповідальності, має здійснити певні, іноді обтяжливі чи небезпечні для неї дії (вказати джерело придбання наркотичних засобів, сприяти розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом), імперативний характер припису про звільнення її від кримінальної відповідальності здатний відіграти роль додаткового аргументу на користь такої позитивної посткримінальної поведінки.

По-друге, імперативність заохочувальної кримінально-правової норми про звільнення від кримінальної відповідальності особи, що вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, дозволяє уникнути можливих зловживань з боку посадових осіб (суддів), які прийматимуть рішення про таке звільнення. За умов, коли досить високий рівень корупції в Україні² свідчить про потенційну можливість зловживання посадовими особами своїми повноваженнями, у тому числі й правом на звільнення особи від кримінальної відповідальності, формулювання заохочувальних норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів як імперативних, на нашу думку, безумовно сприятиме зміцненню законності у кримінальному судочинстві.

¹ Див.: *Галкин В. М.* Система поощрений в советском уголовном праве и их значение в деятельности органов внутренних дел. — Хабаровск, 1984. — С. 93.

² Див.: *Мельник М. І.* Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. — К.: Атіка, 2001. — 304 с.

По-третє, саме юридична техніка формулювання норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів унеможливує викладення їх як диспозитивних. Йдеться про те, що чітка формалізація у заохочувальній нормі підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності виключає необхідність оцінки правозастосовним суб'єктом її позитивних якостей, а, отже, позбавляє цього суб'єкта права на кримінально-правове заохочення, перетворюючи це право на обов'язок¹.

Таким чином, норми про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів — це заохочувальні кримінально-правові норми, які встановлюють імперативний обов'язок для державних органів звільнити особу від кримінальної відповідальності.

Як і будь-які інші правові норми, названі норми кримінального права мають власну структуру. Вище вже наводилися аргументи на користь того, що структура будь-якої правової норми є двочленною. Її складають гіпотеза норми права та диспозиція, яка в окремих нормах (охоронувальних) називається санкцією.

Гіпотези норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів визначають умови, за наявності яких ці норми підлягають застосуванню. Ці умови визначаються шляхом описання двох об'єктивних явищ. По-перше, в гіпотезах цих норм описується злочин, від кримінальної відповідальності за вчинення якого особа звільняється. По-друге, в них описуються ознаки позитивної посткримінальної поведінки особи, яка звільняється від кримінальної відповідальності.

Визначаючи коло злочинів, за вчинення яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності, за-

¹ Див.: *Галкин В.М.* Система поощрений в советском уголовном праве // Советское государство и право. — 1977. — № 2. — С. 93.

конодавець застосовує так званий відсильний метод. У гіпотезах аналізованих кримінально-правових норм описуються лише окремі ознаки таких злочинів. Однак при цьому робиться посилання на відповідну частину певної статті КК України, якою визначається склад такого злочину.

Визначаючи ж у гіпотезах цих норм позитивну посткримінальну поведінку особи, законодавець вдається до описового способу. У цьому разі ознаки такої поведінки чітко визначаються в гіпотезі кримінально-правової норми і для їх встановлення немає потреби застосовувати інші норми.

Аналіз гіпотез норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів дозволяє зробити висновок, що кількість та структура цих норм не завжди збігається з кількістю та структурою приписів кримінального закону, в яких вони відображені. Така ситуація не здається нам парадоксальною. Відомо, що структура правової норми не збігається зі структурою нормативного акта. Нормативний акт — це лише форма вираження правової норми. Тому цілком можливо, що одна норма передбачена в різних статтях закону¹ і один законодавчий припис може містити декілька правових норм². Саме остання ситуація і має місце у даному випадку.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 307 КК України «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (гіпотеза статті закону. — *О.Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (диспозиція статті закону. — *О.Н.*)».

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Структура правовой нормы // *Общая теория советского права.* — М., 1966. — С. 195.

² Див.: *Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. — М., 1961. — С. 158-160; *Лейст О. Э.* Санкции в советском праве. — М., 1962. — С. 23.

Очевидно, що у цьому приписі міститься одразу дві кримінально-правові норми. Перша це «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання (гіпотеза норми права. — *О.Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за їх незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, пересилання (диспозиція норми права. — *О.Н.*)». Друга правова норма, відображена у цій статті: «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (гіпотеза норми права. — *О.Н.*) звільняється від кримінальної відповідальності за їх незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (диспозиція норми права. — *О.Н.*)».

Точно так дві правові норми об'єднані і в ч. 4 ст. 311 КК України, відповідно до якої «особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (гіпотеза статті. — *О.Н.*), звільняється від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (диспозиція статті. — *О.Н.*)».

Таким чином, у гіпотезах ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України описується по два варіанти позитивної посткримінальної поведінки, кожен з яких є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності.

У гіпотезах же відповідних кримінально-правових норм описується завжди лише один безальтернативний вид такої поведінки. В іншому випадку (при допущеній альтернативності) вже є інша правова норма, що, власне кажучи, і має місце в даному випадку. І лише структура ч. 4 ст. 309 КК України відповідає структурі відображеної у ній кримі-

нально-правової норми. Відповідно до названої статті «особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії (гіпотеза статті. — *О.Н.*) звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою цієї статті (диспозиція статті. — *О.Н.*)». Такі ж структурні елементи має і єдина кримінально-правова норма, що відображена у цій статті.

Диспозиції кримінально-правових норм про звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини у сфері обігу наркотичних засобів, визначають права і обов'язки суб'єктів кримінально-правових відносин, що складаються у випадках, описаних у гіпотезах цих норм. За своїм змістом ці диспозиції звернуті до держави (в особі уповноважених органів державної влади), оскільки в них (в диспозиціях) міститься обов'язок цих органів у випадках, описаних у гіпотезі статті, вчинити певну дію, а саме: звільнити особу від кримінальної відповідальності. Таким чином, диспозиції усіх кримінально-правових норм про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів є тотожними за своїм змістом. Змістом кожної з них є покладення на державу обов'язку звільнити особу від кримінальної відповідальності та надання особі права вимагати від держави виконання цього обов'язку. Жодних інших обов'язків диспозиціями аналізованих статей ні на особу, ні на державу не покладається, як і не надається цим суб'єктам жодних інших прав.

1.3.2. Правовідносини, що складаються при спеціальних видах звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів

Правовідносини, як вже зазначалося, є одним із складових елементів механізму правового регулювання. Проблема правовідносин у кримінальному праві завжди була

у колі уваги вітчизняних криміналістів, хоча багато її аспектів так і залишаються спірними. Зокрема, не досягнуто єдності у розумінні самого поняття «кримінально-правові відносини», їх змісту, видів, моменту виникнення і припинення тощо. Разом з тим визначення у цих проблемах має важливе значення для застосування кримінального закону як щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності, так і щодо звільнення її від такої.

В загальній теорії права правові відносини визначаються більшою частиною авторів як урегульовані нормою права реальні конкретні суспільні відносини в єдності їх форми і змісту¹, як такі відносини, учасники яких взаємно наділені правами і обов'язками². Л. С. Явич визначає правовідношення як «різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають як індивідуально визначений зв'язок уповноважених і зобов'язаних осіб, які реалізують свої суб'єктивні права і виконують покладені на них юридичні обов'язки³». З таким визначенням солідаризується С. М. Шапієв⁴. У цілому, ґрунтуючись на такому підході, визначають кримінальні правовідносини і криміналісти. Так, на думку О. І. Санталова кримінально-правові відносини — це урегульовані нормами кримінального права відносини між державою і особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння⁵. Схожим чином визначає кримінальні правовідносини Н. А. Огурцов, який вважає, що їх суть зводиться до відносин держави з особою, яка вчинила злочин (злочинцем)⁶.

¹ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. — М., 1974. — С. 7.

² Матузов Н. И. Общие правоотношения и их специфика // Правоведение. — 1976. — № 3. — С. 30.

³ Явич Л. С. Общая теория права. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. — С. 54.

⁴ Див.: Шапиев С. М. Понятие и содержание уголовной ответственности // Вестник Ленинградского ун-та. Вып. 4.: Экономика, философия, право. — 1981. — № 23. — С. 72.

⁵ Санталов А. И. Теоретические вопросы уголовной ответственности. — Л., 1982. — С. 51.

⁶ Огурцов Н. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве: Учебное пособие. — Рязань, 1976. — С. 27.

Отже, не вдаючись далі до більш поглибленого розгляду поглядів на поняття кримінальних правовідносин, можна констатувати, що в цілому на сьогодні у кримінально-правовій літературі склалося розуміння їх як врегульованих нормами кримінального права відносин між державою та особою, що вчинила злочин. Принципово з таким підходом, очевидно, можна погодитися, оскільки він, як було зазначено, ґрунтується на загальнотеоретичному вченні про сутність правовідносин. Сказане, однак, не виключає необхідності уточнення окремих позицій, головним чином щодо проблеми кримінальних правовідносин при звільненні від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів.

У літературі з кримінального права досі залишається дискусійним питання про момент виникнення кримінально-правового відношення. Деякі автори вважають, що кримінально-правове відношення, а тим самим кримінальна відповідальність як обов'язок винної особи відповідати за вчинений злочин, виникає з моменту появи такого юридичного факту, як вчинення злочину¹. А. Л. Рівлін вважав, що кримінальні правовідносини «виникають тоді, коли починається застосування норм кримінального права²». Поділяючи цю думку, О. І. Санталов уточнює, що «кримінально-правове відношення виникає з того моменту, коли починається застосування норми кримінального права, тобто з моменту порушення кримінальної справи»³. Однак слід зазначити, що кримінальна справа може бути порушена і при відсутності складу злочину або події злочину. Справедливо вказує Т. Т. Дубінін,

¹ Див.: *Пионтковский А.А.* Правоотношение в уголовном праве // Правоведение. — 1962. — № 2 — С. 87-89; *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса. — М., 1968. — Т. 1. — С. 89-90.

² *Ривлин А.Л.* Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях // Правоведение. — 1959. — № 2. — С. 111.

³ *Санталов А.И.* Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность // Правоведение. — 1974. — № 5. — Вып. 1. — С. 125.

що таке «застосування норми кримінального права» будь-якого зв'язку з кримінальними правовідносинами не має і моментом його виникнення бути не може¹.

Встановлення моменту виникнення кримінального правовідношення має, на наш погляд, пряму залежність від визначення того, що є юридичним фактом, який його породжує. Адже відомо, що підставою для виникнення будь-якого, у тому числі й кримінального правовідношення є юридичний факт². Отже, момент, з якого та чи інша дія або подія набуває ознак юридичного факту, описаного у кримінальному законі, можна констатувати як появу кримінального правовідношення.

Більшістю криміналістів юридичним фактом, який породжує кримінально-правове відношення, визначається вчинення особою злочину³. Разом з тим були висловлені й інші міркування щодо сутності юридичного факту, який породжує кримінальне правовідношення. Так, наприклад, Я. М. Брайнін вважав, що юридичним фактом, який породжує кримінальне правовідношення, є акт притягнення особи як обвинуваченого⁴. М. І. Загородніков та В. Г. Смирнов вважають, що таким юридичним фактом є набуття законної сили обвинувальним вироком суду⁵. З та-

¹ Дубинин Т. Т. О моменте возникновения уголовной ответственности // Основания и порядок реализации уголовной ответственности: Межвузовский сборник научных статей / Отв. ред. С. А. Шейфер. — Куйбышев. — 1989. — С. 32.

² Див.: Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-следственной практики). — Волгоград, 1973. — С. 9.

³ Див.: Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. — М., 1961. — С. 215-216; Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. — М., 1965. — С. 19; Пионтковский А. А. О понятии уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 12. — С. 41.

⁴ Див.: Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. — М., 1967. — С. 96.

⁵ Див.: Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 7. С. 44-45; Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. — Л., 1965. — С. 153-159.

кими підходами погодитися важко. Як відомо, встановлення органом дізнання, слідчим або судом ознак злочину ще не вирішує остаточно питання про реальне вчинення злочину. Тому існування юридичного факту взагалі невірно зводити до встановлення ознак злочину, наприклад, слідчим або судом. Відомо, що на практиці помилки є хоча і небажаними, але можливими в стадіях і судового розгляду, і винесення вироку¹.

Помилково винесений вирок, як обвинувальний, так і виправдальний, «встановлює» вчинення злочину, але не може «скасувати» реально вчиненого злочину або, навпаки, зробити його реальністю. Реальність, а точніше сказати, матеріальність вчинення злочину не пов'язана з фактом виявлення його ознак органами попереднього розслідування або винесення судом обвинуваченого вироку. Якщо злочин вчинено, але органи дізнання або попереднього слідства не виявили його, кримінально-правові відносини існують, оскільки вчинення злочину і є об'єктивною реальністю, яка повинна бути пізнана і встановлена слідством і судом, — тобто той юридичний факт, який з цього моменту породжує обов'язок конкретної особи відповісти за вчинений злочин перед державою². М. С. Строгович справедливо зазначив, що «вирок суду не робить людину злочинцем, а визначає злочинцем того, хто вже є злочинцем, хто став ним у момент вчинення злочину (якщо, звичайно, обвинувальний вирок винесений правильно)³».

Для виникнення кримінально-правового відношення достатньо вчинення злочину. Саме з моменту вчинення

¹ Див.: *Наумов А. В.* Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорской практики). — Волгоград., 1973. — С. 9-10.

² Там само. — С. 10.

³ *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. — М., 1968. — Т. 1. — С. 89.

злочинного діяння виникає й обов'язок особи, яка його вчинила, зазнавати тих несприятливих наслідків, які закон пов'язує із злочином, і право держави притягнути злочинця до виконання цього обов'язку. Таким чином, є наявними як суб'єкти правовідношення, так і кореспондуючі одне одному їх юридичні обов'язки і суб'єктивні права, тобто наявне кримінально-правове відношення.

Отже, з моменту вчинення особою злочину у сфері обігу наркотичних засобів між нею та державою складається кримінальне правовідношення. Значення юридичного факту діям, які породжують ці правовідносини, надає саме кримінальний закон. Як відомо, відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно кримінальним законом визначаються діяння, які є злочином. Крім того, всі елементи такого правовідношення також визначаються кримінальним законом. Перш за все, кримінальний закон визначає суб'єктний склад цих правовідносин — особу, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкта злочину (ст. 18 КК України) та державу, яка може піддати особу такій відповідальності. При цьому державу, як учасника кримінальних правовідносин, кримінальний закон називає не прямо, а опосередковано (у статтях 2, 8, 10 та інших КК України).

Далі, кримінальний закон визначає предмет таких правовідносин — кримінальну відповідальність. І нарешті, він визначає права та обов'язки суб'єктів щодо предмета правовідносин. При цьому право держави покарати злочинця обмежується обов'язком покарати його лише в міру вчиненого, а з боку злочинця обов'язок підлягати покаранню поєднується з правом бути покараним у суворій відповідності закону. І лише окреслені в законі ознаки конкретного діяння (склад злочину) є підставою для вирішення питань про відповідальність такої особи¹.

¹ Див.: Яковлев А. М. Основания уголовной ответственности и личность преступника // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. — Тбилиси, 1986. — С. 38.

Таке кримінальне правовідношення, в якому держава має лише повноваження притягнути особу до кримінальної відповідальності за вчинений злочин у сфері обігу наркотичних засобів, є, на наш погляд, правовідношенням кримінальної відповідальності. Оскільки жодного іншого повноваження, крім повноваження покласти на особу кримінальну відповідальність, держава в такому правовідношенні не має, то воно (це правовідношення) існує до того часу, коли таке повноваження держави не буде нею реалізоване або не буде припинено без реалізації.

З метою реалізації названого повноваження органи державної влади спершу притягують особу до кримінальної відповідальності, а потім покладають на неї таку відповідальність. Притягнення особи до кримінальної відповідальності є стадією кримінального переслідування і починається, як вказував в одному із своїх рішень Конституційний Суд України, з моменту пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину¹. Сама ж кримінальна відповідальність настає вже з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду². Таким чином, якщо держава реалізує своє повноваження щодо покладення на особу кримінальної відповідальності, то кримінальне правовідношення між ними існує як протягом всього строку притягнення до кримінальної відповідальності та її зазнавання, так і ще протягом певного строку після закінчення відбування покарання, тобто протягом часу, коли дана особа вважається судимою за вчинення злочину. Саме впродовж цього часу у держави існує і реалізується повноваження щодо покладення кримінальної відповідальності на особу, яка вчинила злочин.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 року.

² Там само.

Однак за певних умов зміст кримінально-правового відношення може бути змінений. Зокрема це стосується зміни повноваження держави у такому правовідношенні.

Як відомо, зміна кримінально-правового відношення, як і його поява чи зупинення, відбувається у зв'язку з наявністю юридичного факту. Отже, для того, щоб кримінально-правове відношення, в якому держава має повноваження покласти на особу кримінальну відповідальність, було змінено, впродовж часу його існування має з'явитися інший юридичний факт, відмінний від того, який породив це правовідношення.

Таким юридичним фактом, здатним змінити існуюче кримінально-правове відношення, закон визнає позитивну посткримінальну поведінку особи, яка є суб'єктом даного правовідношення. Позитивна посткримінальна поведінка особи не припиняє існуючого кримінально-правового відношення, а лише змінює його. Такий висновок випливає з того, що у правовідношенні, яке продовжує існувати, зберігається суб'єктний склад попереднього правовідношення — особа, яка вчинила злочин, та держава. Зберігається і предмет правовідношення — кримінальна відповідальність за вчинення злочину. Змінюється лише зміст цього правовідношення: в окремих випадках до повноваження держави покласти на особу, яка вчинила злочин, кримінальну відповідальність додається повноваження звільнити її від такої. В інших же випадках повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність замінюється повноваженням звільнити її від такої відповідальності.

Отже, з моменту виникнення правозмінюючого юридичного факту існуюче між особою та державою кримінальне правовідношення не припиняється, а змінюється, трансформується. Якщо до цього воно існувало як кримінальне правовідношення, змістом якого було покладення на особу кримінальної відповідальності, то віднині

воно існує як кримінальне правовідношення, змістом якого є або можливість покласти на особу кримінальну відповідальність чи звільнити її від такої, або лише звільнити особу від кримінальної відповідальності.

Такі можливі варіанти зміни повноважень одного із суб'єктів кримінального правовідношення цілком відповідають класифікації видів звільнення від кримінальної відповідальності на імперативні та дискреційні, що була досліджена вище. Очевидно, що коли новий юридичний факт створює для держави у кримінально-правових відношеннях повноваження на звільнення особи від кримінальної відповідальності як додаткове до повноваження покласти на неї таку відповідальність, то має місце дискреційний вид звільнення від кримінальної відповідальності. У такому разі суд, який представляє державу у цих правовідносинах, спершу обирає одне з двох повноважень, що йому належать, а потім реалізує обране повноваження.

В інших же випадках новий юридичний факт замінює повноваження держави покласти на особу кримінальну відповідальність іншим повноваженням — повноваженням звільнити її від такої. У цьому разі суд вже не опиняється перед вибором, оскільки обирати йому немає з чого. Він має лише одне повноваження і зобов'язаний його реалізувати. Інакше кажучи, суд у такому разі імперативно зобов'язаний звільнити особу від кримінальної відповідальності, що характерно саме для обов'язкових видів звільнення.

Оскільки звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів є обов'язковими (імперативними) видами звільнення, то, очевидно, що у даному разі має місце другий варіант розвитку кримінального правовідношення. Вчинення особою злочину у сфері обігу наркотичних засобів є тим юридичним фактом, що породжує кримінальне правовідношення, в якому держава повноважна покласти на особу, яка його вчинила,

кримінальну відповідальність. Коли ж під час існування цього правовідношення така особа вчинить певні дії, які законом визначаються як юридичний факт, то цей юридичний факт призводить до зміни існуючого правовідношення. Державне повноваження в ньому змінюється, і держава більше не вправі покласти на особу кримінальну відповідальність, а лише зобов'язана звільнити її від такої.

* *
*

Протидія наркотичній злочинності є однією з основних функцій держави на сучасному етапі. Ефективне здійснення цієї функції передбачає використання широкого спектру заходів: економічного, соціального, медичного та іншого, у тому числі правового характеру. При цьому правові заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів не можна зводити лише до кримінально-правових. Вони є значно більш широкими і включають у себе також адміністративно-правові, цивільно-правові, процесуально-правові та інші заходи. Кримінально-правові засоби є останніми, крайніми (*ultima ratio*) в системі правових засобів протидії злочинності.

Протидія наркотичній злочинності здійснюється на трьох етапах: на першому — засобами адміністративного та цивільного права обмежується можливість вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів; на другому — засобами адміністративного та кримінально-процесуального права (права оперативно-розшукової діяльності) здійснюється припинення вчинення таких злочинів; на третьому — засобами кримінального права визначається відповідальність за їх вчинення.

До кримінально-правових засобів протидії наркотичній злочинності належать покладення кримінальної відповідальності (штрафний, репресивний засіб) та звільнення від кримінальної відповідальності (заохочувальний засіб). Кри-

мінальна відповідальність, як кримінально-правовий засіб протидії злочинності, може розглядатися як реальна (реальне зазнавання особою, яка вчинила злочин, передбачених кримінальним законом і визначених судом правообмежень) і як потенційна (передбачені кримінальним законом правообмеження). При такому підході звільнення від кримінальної відповідальності — це завжди звільнення від потенційної, такої, що може настати у майбутньому відповідальності. Оскільки реальна кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду, то звільнення від неї можливе у будь-який час до настання цього моменту. При цьому таке звільнення може бути здійснене як судом першої інстанції, так і апеляційною або касаційною інстанцією.

Передбачені кримінальним законом підстави звільнення від кримінальної відповідальності є не механічним об'єднанням певної їх сукупності, а становлять собою певну систему. Їх системність дає змогу не лише проаналізувати інтегративні властивості, а й виділити ознаки, які дають можливість певним чином класифікувати види звільнення від кримінальної відповідальності. Дослідження підстав звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів свідчить, що вони належать до спеціальних, імперативних, безумовних, суб'єктивних видів звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому одна з них (передбачена ч. 4 ст. 309 КК України) не пов'язана із задачею предмета злочину, а дві інших (передбачені ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України) пов'язані із задачею наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, що були предметом відповідного злочину, за вчинення якого особа звільняється від кримінальної відповідальності.

Норми про звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини в сфері обігу наркотичних засобів, є за своєю природою імперативними заохо-

чувальними кримінально-правовими нормами. Заохочення, яке вони містять, полягає у безумовному звільненні від кримінальної відповідальності у разі вчинення особою позитивних посткримінальних дій. Структура названих норм є двочленною: вони складаються з гіпотези (в якій описуються злочини, за вчинення яких особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності, та позитивні посткримінальні дії, що становлять підставу такого звільнення) та диспозиції (у якій встановлюється повноваження держави звільнити особу від кримінальної відповідальності).

Вчинення особою злочину у сфері обігу наркотичних засобів є юридичним фактом, що породжує між цією особою та державою кримінальне правовідношення, в якому держава повноважна притягнути особу до кримінальної відповідальності. Здійснення цією особою протягом строку існування кримінального правовідношення позитивної посткримінальної поведінки також є юридичним фактом, який змінює зміст існуючого кримінального правовідношення: замінює повноваження держави притягнути особу до кримінальної відповідальності повноваженням звільнити її від такої.

Розділ 2

Передумови, підстави та кримінально-правові наслідки спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів

2.1. Передумови та підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності

У гіпотезах кримінально-правових приписів, що сформульовані у ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України, описуються ті фактичні обставини, за наявності яких особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності. Вище вже зазначалося, що такі фактичні обставини становлять собою два юридичні факти, перший з яких породжує кримінальне правовідношення, в якому держава повноважна покласти на особу кримінальну відповідальність, а другий — замінює зміст цього кримінального правовідношення повноваженням звільнити особу від такої відповідальності. Однак аналіз цих фактичних обставин як юридичних фактів — це дослідження лише їх змісту, внутрішньої юридичної сутності. Воно не буде повним без визначення зовнішнього, формального їх прояву.

В роботах, присвячених проблемам звільнення від кримінальної відповідальності, такі фактичні обставини досить часто означаються поняттями «підстави» чи «умо-

ви» звільнення від такої відповідальності¹. Іноді поняття «підстав» та «умов» звільнення від кримінальної відповідальності об'єднуються і розуміються як певний юридичний склад — склад звільнення від кримінальної відповідальності². Рідше, використовується поняття «передумов» звільнення від кримінальної відповідальності³. При цьому звертає на себе увагу те, що різними вченими-криміналістами у згадані поняття вкладається різний зміст, іноді вони ототожнюються або ж протиставляються. Складається враження, що окремими авторами взагалі не надається суттєвого значення проведенню різниці між ними. Одночасно і чинне кримінальне законодавство України не розмежовує (в узагальненому аспекті) передумови, підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності. Між тим вирішення цього питання є не лише значущим для розвитку та удосконалення понятійного апарату кримінально-правової науки, а й запорукою дотримання закону та забезпечення прав людини при притягненні особи до кримінальної відповідальності та при звільненні від неї.

Переважна більшість криміналістів шукає підстави звільнення від кримінальної відповідальності у характе-

¹ Див.напр.: *Барков А. В.* Освобождение от уголовной ответственности и наказания как стимулятор явки с повинной // Актуальные проблемы формирования правового государства: Крат. тез. докл. и научн. сообщен. республ. научн. конф. 24-26 октября 1990. — Х.: Юрид. ин-т., 1990. — С. 18.; *Бойцов А. И., Кропачев Н. М.* Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности // Вопросы уголовной ответственности и наказания. — Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986. — С. 107, 109-110; *Кривоченко Л. Н.* Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия - Х.: Юрид. ин-т, 1981. — С. 12-15.

² Див: *Дубинин Т. Т.* Состав преступления и состав освобождения от уголовной ответственности // Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности: Межвуз. сб. ст. / Ред. кол. В. З. Лукашевич и др. — Куйбышев: Куйбышевский гос. ун-т, 1986. — С. 7.

³ Див.напр.: *Виттенберг Г. Б.* Совершенствование законодательства о наказании // Советское государство и право. — 1980. — №6. — С. 77.

ристиках вчиненого злочину або особи, що його вчинила. Так, В. В. Скибицький, розглядаючи підстави звільнення від кримінальної відповідальності, звертає увагу, що законодавець так конструює норми, які передбачають вказане звільнення, що їх основні положення спрямовані на особу¹. С. Г. Келіна, окреслюючи коло, в якому слід шукати підстави будь-якого звільнення, зазначає, що вони «в самому злочинному діянні або в особі, яка його вчинила, або в тому й іншому разом»². М. Федоров, аналізуючи інститут звільнення від кримінальної відповідальності, висловив таке судження: окремі види такого звільнення «не мають єдиної і загальної для них підстави», а наявність у кожного виду звільнення від кримінальної відповідальності своєї конкретної підстави аргументується тим, що всі види «мають свої специфічні підстави»³. Однак погодитися з таким підходом, на наш погляд, не можна.

Відомо, що вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, є єдиною підставою кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України). З цього положення методом тлумачення від зворотного можна зробити висновок, що вчинення злочину не може бути підставою для застосування іншого кримінально-правового заходу протидії злочину — звільнення від кримінальної відповідальності. Точно так же не можуть бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності й ті чи інші характеристики особи, яка вчинила злочин, оскільки ті з них, які є значущими для кримінального права (вік, осудність) вже враховані у складі злочину. Разом з тим не можна й стверджувати, що факт вчинення особою злочину не має юридичного значення при звільненні

¹ Скибицький В. В. Освобождение от уголовной ответственности и от отбывания наказания. — К.: Наукова думка, 1987.

² Келіна С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 199.

³ Советское уголовное право. Общая часть / Под ред. Н. А. Беляева и М. И. Ковалева. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 360-361.

її від кримінальної відповідальності, адже звільнити від неї можна лише особу, що вчинила злочин.

Видається, що певним чином аргументувати у висновках передумови, підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України можна лише у разі, коли розглядати їх у запропонованому у першому розділі цього дослідження аспекті правовідносин, що складаються при цьому і регулюються цими статтями. Слід, на мою думку, погодитися з С. Г. Келіною, яка пише, що «питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності постає тоді, коли, з одного боку, є підстави для притягнення цієї особи до кримінальної відповідальності, а з іншого, — є об'єктивні та суб'єктивні підстави... які дозволяють звільнити особу від кримінальної відповідальності»¹. Дійсно, якщо немає підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності, то не може навіть і ставитися питання про звільнення від такої відповідальності, адже не можна особу звільнити від тих правових наслідків її діяння, які й настати не можуть².

Виходячи з того, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою діяння, яке відповідає всім ознакам складу злочину, передбаченого кримінальним законом, і що саме з цього моменту між особою, яка таке діяння вчинила, та державою складаються кримінальні правовідносини, можна зробити висновок, що самої лише наявності кримінально-правових відносин між особою та державою ще не досить для звільнення такої особи від кримінальної відповідальності. В таких правовідносинах, як зазначалося, держава повноважна лише покласти на особу кримінальну відповідальність, а

¹ Келіна С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 7.

² Див.: Тенцов Э. Т. Специальные виды освобождения от уголовной ответственности. — Иваново, 1982. — С. 13.

не звільнити її від такої. Вище вже наводилися аргументи відносно того, що заміна повноваження держави із покладення кримінальної відповідальності повноваженням на звільнення від такої неможлива без наявності іншого юридичного факту, крім вчинення злочину.

Оскільки мова може йти лише про звільнення від кримінальної відповідальності тієї особи, яка вже перебуває в кримінальних правовідносинах з державою, то юридичний факт, який породжує повноваження держави на таке звільнення, може наставати в часі лише після юридичного факту, що породив кримінальні правовідносини. Таким чином, ті дії, які породжують у держави повноваження звільнити особу від кримінальної відповідальності, остання повинна вчинити вже після того, як її попереднє діяння вже містило склад злочину. З іншого боку, значення юридичного факту для кримінального права такі дії можуть мати лише тоді і оскільки, коли і позаяк вчинено діяння, що відповідає всім ознакам складу злочину.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок про те, що вчинення злочину, якими б кримінально-правовими характеристиками цей злочин не був наділений, не є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Саме у зв'язку з цим не видається можливим підтримати досить поширену у кримінально-правовій науці думку про те, що однією з підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею злочину, що має визначені кримінальним законом характеристики¹. Вчинення такого злочину є лише підставою для визнання юридичним фактом подальших посткримінальних дій особи, яка його вчинила. Інакше кажучи, *вчинення злочину є передумовою постановки питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.*

¹ Див., наприклад: *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 50 і далі.

Розуміючи злочин саме як передумову звільнення від кримінальної відповідальності, не можна погодитися і з іншою ідеєю, яка досить довго існувала раніше в кримінально-правовій літературі, відповідно до якої при звільненні особи від кримінальної відповідальності в окремих випадках вчинене нею діяння не визнається злочином, не містить всіх його ознак¹. Відомо, що у випадках, коли діяння не містить всіх ознак складу злочину, немає підстав для кримінальної відповідальності, кримінальна відповідальність особи виключається², а отже, особа не може від неї звільнитися. Тому при звільненні особи від кримінальної відповідальності у будь-якому випадку, у тому числі й у випадку спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, передумовою цього є вчинення нею злочину, який названий, зокрема, у гіпотезах норм, що передбачають таке звільнення.

Отже, підставою, тобто тим фактором, на якому ґрунтується, базується звільнення від кримінальної відповідальності, слід визнавати те, що не становить собою підставу кримінальної відповідальності, але настає за нею у часі. Таким фактором, очевидно, є той юридичний факт, який змінює існуюче між державою та особою кримінальне правовідношення, замінюючи повноваження держави покласти кримінальну відповідальність на особу повноваженням звільнити її від такої.

Таким юридичним фактом, як зазначалося, є позитивна посткримінальна поведінка особи, що вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів. Отже, позитивна, суспіль-

¹ Див.: *Ной И. С.* Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий. — С. 91-92.; *Строгович М. С.* Презумпция невиновности и прекращение уголовных дел по нереабилитирующим основаниям // Советское государство и право. — 1983. — № 2. — С. 75.

² *Баулин Ю. В.* Обстоятельства, исключающие преступность деяния. — С. 41.

но корисна (чи, принаймні, бажана) посткримінальна поведінка особи є, з одного боку, тією обставиною, без якої звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311 КК України є неможливим, з іншого — її наявність безумовно тягне собою звільнення від кримінальної відповідальності. У цьому зв'язку можна підтримати тих криміналістів, які називають такі обставини *підставами звільнення від кримінальної відповідальності*¹.

Звертає на себе увагу те, що кожна з підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів описана законодавцем у вигляді складного юридичного факту. Особа у кожному разі має вчинити дві дії, лише сукупність яких й дає можливість звільнити її від кримінальної відповідальності. Зокрема, для звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307 КК України особа повинна добровільно здати наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказати джерело їх придбання або добровільно здати наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги і сприяти розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. Такі ж дії особа повинна вчинити і для того, щоб бути звільненою від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 311 КК України, з тією лише різницею, що предметом здачі у даному випадку є прекурсори, що призначені для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин². Підставою ж звільнення особи від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК України є добровільне звернення до лікувального закладу і початок лікування від наркоманії.

Вчинення особою лише однієї з двох названих у законі дії ще не створює юридичного факту, який змінює кримі-

¹ Баулин Ю. В., Орлов П. И., Перепелица А. И., Устименко В. В. Уголовная ответственность за незаконное обращение с наркотическими средствами. — К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. — С. 59-63.

² Тотожність підстав звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України, на наш погляд, робить можливим їх подальше спільне дослідження в рамках одного підрозділу цієї роботи.

нальне правовідношення, а, значить, не є підставою для звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності. Так, наприклад, одне лише сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин, не є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності за незаконні їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання, якщо самі ці наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги не були добровільно здані.

Таким чином, у ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311 КК України описуються два послідовні юридично значущі діяння особи. Перше — це певний злочин у сфері обігу наркотичних засобів, друге — позитивна поведінка після його вчинення. З точки зору механізму правового регулювання вони становлять юридичні факти, перший з яких породжує кримінальне правовідношення, а другий змінює його зміст. З точки зору ж їх кримінально-правового значення — перше є підставою кримінальної відповідальності і передумовою звільнення від неї, друге — підставою звільнення від кримінальної відповідальності.

У кримінально-правовій літературі досить широко використовується також термін «умова» звільнення від кримінальної відповідальності. Деякими авторами він ототожнюється з тими юридичними фактами, які, на нашу думку, становлять собою передумову та підставу звільнення від відповідальності. Так, наприклад, стверджується, що умовами звільнення від кримінальної відповідальності є відповідність вчиненого особою діяння тим ознакам, що описані в кримінальному законі¹.

¹ Див.: Барков А. В. Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности, предусмотренного нормами Особенной части уголовного законодательства. — 1976. — С. 67; Бойцов А. И., Кропачев Н. М. Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности. — С. 103-119; Коробов П. В. Об институте освобождения от уголовной ответственности // Проблемы правовой защищенности личности в уголовном судопроизводстве: Сб. научных трудов. — Ярославль, 1991.

Інші ж криміналісти стверджують, що умова звільнення від кримінальної відповідальності — це вимога до наступної поведінки особи після постановлення рішення про її звільнення, від якої залежить остаточність такого рішення¹. Такий підхід видається правильним. Дійсно, вище вже зазначалося, що умову звільнення від кримінальної відповідальності передбачають далеко не всі види такого звільнення, і вона стосується подальшої після звільнення поведінки особи.

Тому, з огляду на наведені нами вище міркування щодо передумов та підстав звільнення від кримінальної відповідальності, а також на те, що ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311 КК України не ставлять звільнення особи від кримінальної відповідальності в залежність від її майбутньої поведінки, оскільки ці види звільнення є безумовними, слід погодитися з висловленою І. О. Никифорчиним думкою, що умови звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері наркотичних засобів КК України не передбачаються².

2.2. Передумови спеціальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів передбачені кримінальним законодавством України, діють протягом відносно недовгого часу — з 1987 року. Проте, за п'ятнадцятилітній строк їх існування законодавче визначення передумов такого звільнення неодноразово змінювалося.

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і факультетів / За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 1997.

² Див.: Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 154.

Цікавим і корисним для мети цього дослідження є короткий огляд розвитку законодавства України про передумови звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, адже, як слушно зауважує Б. М. Кедров, вивчення минулого може і повинно служити засобом до того, щоб зрозуміти теперішнє і передбачити майбутнє¹. Дослідження навіть відносно недовгої історії розвитку положень законодавства про передумови спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів свідчить про наявність тенденції до розширення цих передумов.

Коли КК України 1960 року був доповнений статтею 229¹⁰ «Звільнення від відповідальності в зв'язку з добровільною здачею наркотичних засобів або зверненням за наданням медичної допомоги», нею передбачалася можливість звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, передбачених трьома статтями КК України. Передбачалося, зокрема, що особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, звільняється від кримінальної відповідальності за придбання наркотичних засобів, а також за їх зберігання, перевезення і пересилання (статті 229¹, 229⁶, 229⁸ КК України 1960 року). Перша зі згаданих статей передбачала кримінальну відповідальність за вчинення названих дій з метою збуту, друга — без мети збуту, третя — без мети збуту в невеликих розмірах. Крім того, особа, яка добровільно звернулася до медичного закладу за наданням медичної допомоги в зв'язку з вживанням наркотичних засобів у немедичних цілях, звільнялася від кримінальної відповідальності за вживання наркотичних засобів без призначення лікаря (ст. 229¹⁰ КК України 1960 року), а також за незаконні придбання, зберігання, перевезення і пересилку вжитих наркотичних засобів (ст. 229⁶ КК України 1960 року).

¹ Див.: Кедров Б. М. История науки и принципы ее исследования // Вопросы философии. — 1971. — № 9. — С. 78.

У зв'язку з декриміналізацією вживання наркотичних засобів без призначення лікаря Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 28 січня 1991 року¹ з ч. 2 ст. 229¹⁰ КК України 1960 року слова «за вживання наркотичних засобів без призначення лікаря (ст. 229⁸), а також» були виключені. Така зміна закону, однак, не заперечує сформульованої вище тези про тенденцію до розширення перумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Адже декриміналізація діяння унеможливорює притягнення до відповідальності особи, яка його вчинила. Отже, про звільнення від кримінальної відповідальності взагалі не може йти мова, а тому на підставах звільнення від кримінальної відповідальності така зміна закону жодним чином не відбилася.

Загальне реформування «антинаркотичних» статей КК України 1960 року, яке відбулося у зв'язку з прийняттям законів, що регулюють легальний обіг наркотичних засобів, не могло не торкнутися і ст. 229¹⁰ названого кодексу. Ця стаття Законом України від 15 лютого 1995 року була викладена у новій редакції². І якщо перелік статей КК, які передбачають злочини, за вчинення яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності, було збережено без змін, перелік видів злочинних діянь, передбачених цими статтями, було значно розширено.

Таке розширення відбулося за двома напрямками. По-перше, було розширено коло передумов звільнення від

¹ Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради України від 28 січня 1991 року // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 8. — Ст. 56.

² Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»: Закон України від 15 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради. — 1995. — № 10. — Ст. 64.

кримінальної відповідальності за предметом злочину. Якщо раніше особа підлягала звільненню від кримінальної відповідальності лише за вчинення злочинів, предметом яких були наркотичні засоби, то відтепер могла бути звільнена від кримінальної відповідальності і особа, яка вчинила такі ж дії з психотропними речовинами. По-друге, коло передумов звільнення від кримінальної відповідальності було розширене і за рахунок віднесення до них інших з передбачених статтями 229¹, 229⁶ та 229⁸ КК України 1960 року альтернативних видів діянь. Так, якщо раніше можливим було лише звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, то після викладення ст. 229¹⁰ КК України 1960 року у новій редакції можливим стало також звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила їх вироблення чи виготовлення.

Коли у 1999 році був викладений у новій редакції Закон України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів», певні зміни були внесені і до ст. 229¹⁰ КК України 1960 року. В обох частинах цієї статті слово «вироблення» було замінено словом «виробництво»¹. Однак така заміна не стала простою редакційною правкою, як заміна у 1995 році слів «перевозка» і «пересилка» відповідно словами «перевезення» і «пересилання». Відповідно до п. 11 ст. 1 нової редакції Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» поняття «виробництво» є більш широким, охоплює більшу кількість можливих дій, ніж поняття «вироблення», визначення якого наводилося у п. 7 ст. 1 попередньої редакції згаданого закону².

¹ Про внесення змін до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 8 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — Ст. 317.

² Більш детально зміст поняття «виробництво» буде розглянуто далі.

КК України 2001 року, який значною мірою реформував вітчизняне кримінальне законодавство, певним чином розширив і передумови звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. До таких злочинів, за вчинення яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності, новий Кодекс відніс також незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин, вчинені як з метою збуту (ст. 307 КК України), так і без такої мети (ст. 309 КК України), а також такі ж дії з прекурсорами, призначеними для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин (ст. 311 КК України). У зв'язку з декриміналізацією незаконного виробництва, придбання, зберігання, перевезення і пересилання наркотичних засобів і психотропних речовин у невеликих розмірах (ст. 229⁸ КК України 1960 року) цей злочин був виключений і з числа передумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, що, однак, не можна розцінювати як їх звуження з тих же позицій, які були викладені вище відносно декриміналізації немедичного вживання наркотиків.

Таким чином, на сьогоднішній день *передумовою звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307 КК України є вчинення особою незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів як з метою збуту (ч. 1 ст. 307 КК України), так і без такої мети (ч. 1 ст. 309 КК України); за ч. 4 ст. 309 КК України — незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ч. 1 ст. 309 КК України); за ч. 4 ст. 311 КК України — незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою їх викорис-*

тання для виробництва або виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин (ч. 1 ст. 311 КК України). Тільки при вчиненні цих злочинів (і ніяких інших), за умови подальшої позитивної поведінки особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Визначення переумов звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів є, очевидно, не випадковим. За окремими даними, злочини, що становлять таку передумову, є найбільш поширеними серед так званих наркотичних злочинів. Так, за даними Є. Ф. Стрекалова аналіз відомостей про судимість свідчить про те, що найбільш поширеними серед наркотичних видів злочинів є незаконні вироблення, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів. У 1997 році за вчинення саме таких дій засуджено за статтями: 229⁶ КК України 1960 року — 18619 осіб (82,9 відсотка від загального числа засуджених за злочини в даній сфері), коли не встановлено мети збуту наркотичних засобів; 229¹ КК України — 2276 осіб (10,1 відсотка) — діяння, вчинені з метою збуту, а також за збут наркотичних засобів чи психотропних речовин; 229⁸ КК України — 263 особи (1,2 відсотка) — діяння вчинені без мети збуту, коли предметом злочину був невеликий розмір наркотичних засобів. Загалом за вказаними статтями КК України (у 1997 році) засуджено 21158 осіб, або 94,2 відсотка від загального числа засуджених за злочини в даній сфері¹. Тобто очевидно, що законодавець передбачив можливість звільнення від кримінальної відповідальності за найбільш поширені наркотичні злочини.

Сказане зумовлює необхідність аналізу об'єктивних та суб'єктивних ознак злочинів, що є передумовою звільнення від кримінальної відповідальності. Ці діяння ста-

¹ Стрекалов Є. Ф. Законодавство щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів потребує роз'яснення // Адвокат. — 1998. — № 2. — С. 70.

новлять собою закритий вичерпний перелік. Лише вони можуть бути такими передумовами, визнання передумовами звільнення від кримінальної відповідальності інших видів злочинів у сфері обігу наркотичних засобів не допускається. Отже, аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак діянь, що становлять передумову звільнення від кримінальної відповідальності, дозволить не лише правильно визначити цю передумову, а й відмежувати її від інших суміжних злочинів.

Злочини, передбачені ч. 1 ст. 307, ч. 1 ст. 309 КК України належать до так званих злочинів з альтернативним діянням¹. Особливість цих злочинів полягає у тому, що кожне з вказаних у диспозиції статті діянь вже утворює закінчений склад злочину. Однак і послідовне чи одночасне вчинення декількох чи всіх з вказаних діянь також становить одиничний злочин². Частина 1 ст. 307 КК України передбачає сім альтернативних дій, які є злочинами: незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання з метою збуту, а також незаконний збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Частина 1 ст. 309 КК України передбачає шість таких діянь, а саме відповідальність за вчинення незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту. Частина ж 4 ст. 311 також передбачає шість альтернативних діянь: незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів з метою їх використання для виробництва або виготовлення наркотичних речовин.

¹ Див.: *Бажанов М. И.* Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — Х.: Право, 2000. — С 12.

² Див.: *Российское уголовное право: Курс лекций.* — Т. 1. Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. / Под ред А.И. Коробеева. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. — С. 554.

З суб'єктивної ж сторони відмінність меж виробленням, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням і пересиланням, передбаченим ч. 1 ст. 307, і такими ж діями, передбаченими ч. 1 ст. 309 та ч. 1 ст. 311 КК України, полягає в тому, що у першому випадку вони вчинюються з метою збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, у другому — без такої мети, у третьому — незалежно від будь-якої мети. Ця відмінність має суттєве значення для визначення передумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Якщо для звільнення за ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України мета вчинення згаданих дій не має значення, то за ч. 4 ст. 309 КК України від кримінальної відповідальності може бути звільнена лише особа, яка вчинила їх без мети збуту.

Загальною ознакою всіх альтернативних дій, що становлять передумову спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, є незаконність їх вчинення. Такі дії слід, на нашу думку, визнавати незаконними тоді, коли вони вчинені з порушенням порядку, встановленого законодавством, що регулює законний обіг цих засобів, зокрема Законом України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів». Уявляється можливим підтримати думку тих криміналістів, які вважають, що незаконними ці діяння є тоді, коли вони вчинені неуповноваженими особами, або у непередбачений законом спосіб, або з порушенням встановленого законом порядку¹.

Отже, з об'єктивної сторони діяння, що становлять собою передумову звільнення від кримінальної відповідальності, можуть бути виражені у виробництві, виготовленні, придбанні, зберіганні, перевезенні чи пересиланні наркотичних

¹ *Левицкий Г.* Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку или сбыт наркотических веществ // Советская юстиция. — 1976. — № 3. — С. 22.

засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Перейдемо до розгляду кожного з названих видів діяння.

Перше — виробництво наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. *Відповідно до п. 11 ст. 1 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» виробництво наркотичних засобів та (або) психотропних речовин — це усі дії, пов'язані з серійним одержанням наркотичних засобів та психотропних речовин із хімічних речовин та рослин.*

Звертає на себе увагу те, що визначення виробництва наркотичних засобів, яке було дане при викладанні згаданого закону у новій редакції¹, значно ширше, ніж те, яке давалося у першій редакції цього закону. Згідно з першою редакцією виробництво (яке називалося «вироблення») відносилось лише до наркотичних засобів і полягало у відокремленні макової соломки чи соку (опію) від рослини маку або листя, суцвіття та смоли від конопель.

Те розуміння поняття виробництва наркотичних засобів, яке вживається у сучасному регулятивному законодавстві України, було вироблене вітчизняною наукою і судовою практикою для потреб протидії наркотичній злочинності. Так, Пленум Верховного Суду СРСР у 1987 році сформулював положення про те, що під виробництвом наркотичних засобів слід розуміти будь-які дії, в результаті яких були одержані готові до вживання наркотичні засоби, а також їх переробку і рафінування (очищення від сторонніх домішок) без відповідного на те дозволу з метою підвищення концентрації наркотику і його наркотичного ефекту².

¹ Про внесення змін до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів»: Закон України від 8 липня 1999 р.

² О судебной практике по делам о хищении наркотических средств, а также незаконном изготовлении, распространении и других противоправных действиях, связанных с наркотическими средствами, сильнодействующими и ядовитыми веществами: Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 24 декабря 1987 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР. — 1988. — № 1. — С. 5.

Таке ж широке тлумачення поняття «виробництво наркотичних засобів» було властивим і для кримінально-правової науки. Зокрема, воно підтримувалося у роботах Н. А. Мірошніченко¹, Т. А. Боголюбової і К. А. Толпекіна², М. Г. Ікрамової³ та інших авторів.

Разом з тим окремі автори⁴ дотримувалися і більш вузького тлумачення, даного у Єдиній Конвенції про наркотичні засоби 1961 року, відповідно до підпункту «ф» п. 1 ст. 1 якої «виробництво» означає відокремлення опію, листя кока, каннабіса і смоли каннабіса від рослин, від яких чи з яких вони отримуються. Інші ж криміналісти взагалі не вбачають різниці між «виробленням» і «виробництвом» наркотичних засобів, продовжуючи розуміти «виробництво» вже після внесення відповідних змін до Закону «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» так, як воно визначене у Конвенції⁵.

Отже, за чинним законодавством України незаконне виробництво наркотичних засобів з об'єктивної сторони полягає в діях, спрямованих на їх серійне одержання, причому спосіб виробництва не має правового значення. Він може бути різним: від найпростіших заходів сушіння і подрібнення, збирання соку наркотиковмісної рослини до складної хімічної переробки різних препаратів і сировини. В судовій практиці виробництвом наркотичних за-

¹ Див.: *Мірошніченко Н.* Відповідальність за ст.229¹ КК УРСР // Радянське право. — 1986. — № 7. — С. 46.

² Див.: *Боголюбова Т. А., Толпекін К. А.* О некоторых уголовно-правовых и криминалистических проблемах борьбы с наркотизмом // Борьба с преступлениями против личности и обусловливающими их антиобщественными явлениями: Сборник научных трудов. — М., 1989. — С. 36.

³ Див.: *Ікрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — Ташкент, 1982. — С. 25.

⁴ Див.: *Ераскин В.* Усиление борьбы с наркоманией. — С. 28.

⁵ Див.: *Шарай Л.* Щодо поняття підпільної нарколабораторії // Право України. — 2001. — № 1. — С. 94.

собів визнаються, зокрема, відокремлення макової соломки, опію від рослин опієвмісного маку або ж листя, суцвіть, пилку, смоли — від конопель¹, збір, сушіння і подрібнення наркотиковмісних рослин, збір молочного соку наркотиковмісних сортів маку і його наступна переробка, збір конопляного пилку, смоли, суцвіть, що містять наркотичні речовини, збір соку маку на марлю тощо.

Таким чином, під виробництвом слід розуміти різноманітні дії, в наслідок яких були одержані готові до вживання наркотичні засоби, у тому числі їх переробку та рафінування (очищення від сторонніх домішок) з метою підвищення концентрації наркотика і його наркотичного ефекту без відповідного на те дозволу. Тому виробництво наркотичних засобів можна розглядати як закінчений злочин з того моменту, коли вироблена речовина практично готова до вживання, тобто містить наркотик у концентрації, достатній для того, щоб разове вживання його спричинило наркотичне сп'яніння — ейфорію².

Відмітною ж ознакою виробництва наркотичних засобів є його серійність. При цьому законодавство не розкриває названого терміну, віддаючи його оцінку до прерогативи суду. Видається, що з урахуванням загального лінгвістичного значення слова «серійний»³ серійність як ознаку виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів чи прекурсорів слід розуміти як їх одержання у вигляді певної кількості однорідної речовини за певним стандартом.

За ознакою серійності виробництво наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів

¹ Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 4. — С. 10-21 (вкладка).

² Див.: *Икрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — С. 25.

³ Словарь русского языка / Под ред. А. П. Евгеньевой. — Т. 4. — С. 82.

відрізняється, зокрема, від їх виготовлення, яке є другим видом діяння, що створює передумову аналізованих спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Відповідно до п. 12 ст. 1 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» виготовлення наркотичних засобів та (або) психотропних речовин — це «усі дії, включаючи рафінування та екстракцію, в результаті яких одержуються наркотичні засоби та (або) психотропні речовини, а також відбувається перетворення наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів на готові до використання форми наркотичних засобів чи психотропних речовин або лікарські засоби, що їх вміщують». Таким чином, за чинним законодавством України виготовлення наркотичних засобів розуміється як разові чи нечасті дії з їх виробництва. Якщо ознакою виробництва наркотичних засобів є серійність, то виготовлення такої ознаки не має.

Розрізнення виробництва і виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів — особливість кримінального законодавства України. Наприклад, КК РФ 1996 року різниці між ними не проводить. У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду РФ у постанові від 27 травня 1998 року роз'яснив, що вироблення — це здійснені на порушення законодавства Російської Федерації умисні дії, спрямовані на отримання із наркотиковмісних рослин, лікарських, хімічних та інших речовин одного або кількох готових до використання і вживання наркотичних засобів або психотропних речовин, тобто дії, спрямовані на їх серійне отримання¹.

Однак названа особливість кримінального законодавства України жодним чином не впливає на передумову

¹ О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами: Постановление Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 27 мая 1998 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ. — 1998. - № 7. С. 4.

спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. І виробництво, і виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів становить таку передумову. Цю передумову слід лише відмежовувати від злочину, передбаченого ст. 310 КК України — посів або вирощування снотворного маку чи конопель.

На думку деяких криміналістів такі діяння належить до спеціальної форми виробництва наркотичних засобів¹. Однак погодитися з таким підходом важко. Очевидно, що злочин, передбачений ст. 310 КК України, є, по суті, у більшості випадків приготуванням до незаконного виробництва чи виготовлення наркотичних засобів. Сам по собі процес незаконного приготування наркотичних засобів з наркотиковмісних рослин та з різних лікарських препаратів шляхом вилучення з них наркотичних засобів шляхом хімічних реакцій означає закінчений склад незаконного виготовлення таких засобів².

На думку Н. О. Мірошніченко, під посівом заборонених до оброблення культур слід розуміти посів насіння або висадку розсади без належного дозволу на будь-яких земельних ділянках, у тому числі на землях, що пустують. Вирощуванням визначаються різні роботи по догляду за

¹ Див.: *Алехин А. И.* Уголовно-правовая борьба с незаконными посевами и выращиванием наркотикосодержащих культур и распространением наркотических средств: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. — М., 1990. — С. 11-12; *І. О. Никифорчин* до виготовлення наркотичних засобів включає процеси вирощування наркотиковмісної сировини і витягування активних алкалоїдів (див.: *Никифорчин И. А.* Объект преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств // Правовое регулирование государственного строительства в Украине и проблемы совершенствования законодательства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений межрегиональной научной конференции молодых ученых и соискателей. — Х., 1992. — С. 73). Подібною є позиція і *М. С. Хруппи* (див.: *Хруппа М.* Виробити кримінологічне поняття нелегального обороту наркотичних засобів // Право України. — 1994. — № 3-4. — С. 32).

² *Селіванов М., Паневін О.* Один із шляхів підвищення ефективності боротьби з наркоманією // Радянське право. — 1990. — № 6. — С. 36.

посівом (засіяною площею) і зростаючими наркотиковмісними культурами (обробка міжряддя, боротьба з шкідниками і захворюваннями, знищення бур'янів, підживлення, полив тощо) з метою доведення вказаних рослин до стадії визрівання¹. Тобто посів та вирощування наркотиковмісних рослин, як правило, мають на меті подальше виробництво чи виготовлення з них наркотичних засобів.

Разом з тим цей злочин є менш суспільно небезпечним, аніж власне виробництво чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Основний його склад визнається законодавцем злочином невеликої тяжкості, тоді як основні склади названих злочинів — це тяжкі (ч. 1 ст. 307) та середньої тяжкості (ч. 1 ст. 309) злочини. У цьому зв'язку можна висловити пропозицію про віднесення цього злочину до передумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочин у сфері обігу наркотичних засобів. На наш погляд, жодних перешкод для розширення такої передумови за рахунок включення до неї злочину, передбаченого ч. 1 ст. 310 КК України немає. Тим більше, що законодавство окремих зарубіжних країн визнає посів або вирощування наркотиковмісних речовин передумовами спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. Зокрема, відповідні положення містяться в ч. 4 ст. 354в КК Республіки Болгарія². Пропозиції про віднесення посіву і вирощування наркотиковмісних рослин, а також викрадення наркотичних засобів до передумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини

¹ Див.: Мирошниченко Н. А. Квалификация незаконных действий с наркотическими средствами: Текст лекций. — Одесса: ОГУ. — 1990. — С. 35-36.

² Уголовный кодекс Республики Болгария. — Минск: Тесей, 2000. — С. 164.

в сфері обігу наркотичних засобів висловлюють сьогодні і російські криміналісти¹.

Реалізація цієї пропозиції не лише стимулюватиме осіб, що вчинили посів та вирощування наркотиковмісних речовин, до передачі їх під контроль держави та припинення злочинної поведінки, вона також сприятиме поліпшенню практики застосування кримінального закону в частині розмежування передумов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Висловлена пропозиція також сприятиме логіці законодавства: передбачаючи можливість звільнення від кримінальної відповідальності за більш тяжкий злочин, логічно передбачити її і за менш тяжкий, який, по суті, є приготуванням до більш тяжкого.

Наступним, *третім видом діяння, в якому може полягати передумова спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, є придбання таких засобів*. Поняття «придбання» наркотичних засобів законодавством України не визначається. Пленум Верховного Суду України визначив незаконне придбання наркотичних засобів як їх «купівлю, отримання в обмін на інші товари або речі, прийняття як оплати за виконану роботу чи надані послуги, позики, подарунка або сплата боргу, привласнення знайденого. Під незаконним придбанням розуміється також збирання залишків наркотиковмісних рослин на пожнивних площах після зняття з них охорони, на земельних ділянках громадян, а також збирання дикорослих рослин чи їх частин на пустирях». При цьому Пленум спеціально застерігає, що «не визнається незаконним придбання наркотичних засобів або психотропних речовин за виданим на законних підставах рецептом лікаря, а також відповідно

¹ Див., наприклад: *Сверчков В.* Использование средств уголовно-правового воздействия в противостоянии наркопреступности // Российская юстиция. — 2003. — № 4. — С. 49.

до ст. 5 Закону «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (під час оперативної закупівлі)». В таких випадках у діях осіб, які придбали ці засоби й речовини, склад злочину відсутній¹.

Таке ж розуміння незаконного придбання наркотичних засобів підтримується і більшістю криміналістів. Так, Л. А. Андреева пише, що «під незаконним придбанням слід розуміти будь-які дії, в результаті яких особа стала фактичним володільцем наркотичних засобів або психотропних речовин. Незаконне придбання може виявитися у купівлі, одержанні в обмін на інші товари, речі, в одержанні взайми, в сплату боргу, привласненні знайденого, в збиранні дикорослих рослин або їх частин, а також неохоронюваних посівів наркотиковмісних рослин після завершення їх збирання, або в збиранні на земельних ділянках громадян, якщо ці рослини ніким не висівались і не вирощувались»². Таке ж розуміння поняття «придбання» бачимо в роботах Л. Н. Анісімова³, В. Єраскіна⁴, К. А. Карповича⁵, К. Ш. Курманова⁶, І. П. Лановенка⁷,

¹ Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 4. — С. 10-21 (вкладка).

² Андреева Л. А. Уголовно-правовое противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ. — Санкт-Петербург, 1998. — С. 19.

³ Див.: Анисимов Л. Н. Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. — М.: Юрид. лит.-ра. 1988. — С. 89.

⁴ Див.: Ераскин В. Усиление борьбы с наркоманией // Социалистическая законность. — 1974. — № 7. — С. 28.

⁵ Див.: Карпович К. А. Уголовная ответственность за незаконное изготовление и распространение наркотических средств. — Ростов на Дону: Издательство Ростовского университета, 1972. — С. 19.

⁶ Див.: Курманов К. Ш. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с наркотизмом. — С. 45.

⁷ Див.: Лановенко И. П. Уголовно-правовая борьба с наркоманией // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики: Зб. наук. праць. — К., 1994. — С. 32.

Н. А. Мірошніченко¹, А. А. Музики² та інших криміналістів.

Отже, придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів полягає у тому, що вони переходять у фактичну належність особи з будь-якого іншого джерела будь-яким способом, окрім виробництва, виготовлення чи розкрадання. Останній висновок випливає з того факту, що за названі діяння законодавством передбачена самостійна відповідальність, хоч у результаті їх наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги і прекурсори й стають фактично належними певній особі.

Важливим є відмежування придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів від їх викрадання, привласнення, вимагання або заволодіння шляхом шахрайства чи зловживання службовою особою службовим становищем, тобто злочинів, передбачених статтями 308 та 312 КК України. Адже суди нерідко виносять неоднозначні рішення щодо їх розмежування. Так, наприклад, Хмельницьким міським судом були кваліфіковані як придбання наркотичних засобів дії С. і П., які таємно проникли на присадибну ділянку Б. у селі Верхня Балка Львівської області, де зірвали 30 голівок маку. За подібні ж діяння Кіцманський районний суд Чернівецької області засудив Г. як за крадіжку наркотичних засобів. Можливо саме у зв'язку з такою суперечливою практикою в літературі висловлювалася думка про необхідність заміни поняття розкрадання наркотичних засобів поняттям «незаконне придбання наркотичних засобів», вчинене шляхом крадіжки, грабежу, шахрайства тощо³.

¹ Див.: *Мірошніченко Н.* Відповідальність за ст. 229¹ КК УРСР. — С. 46.

² Див.: *Музика А.* Загальна характеристика об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних з наркоманією // *Право України.* — 1997. — № 5. — С. 68.

³ Див.: *Колесник О.* Уголовно-правовые меры по борьбе с наркоманией в СССР: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. — М., 1978. — С. 10.

Однак більшістю криміналістів аргументовано доводиться, що «придбання» і «розкрадання» наркотичних засобів — це різні за своїм змістом способи заволодіння ними. Зокрема, І. Дружинін пише, що вони різняться за юридичними ознаками та ступенем суспільної небезпечності¹. На думку В. Єраскіна, хоча придбання за своїм змістом і є більш широким терміном, ніж розкрадання, однак оскільки законодавством встановлена спеціальна стаття про відповідальність за розкрадання наркотичних засобів, такі дії мають кваліфікуватися за цією статтею².

Разом з тим не можна погодитися з М. Г. Ікрамовою у тому, що «під придбанням слід розуміти правочин, у наслідок якого наркотик із правомірного або неправомірного володіння однією особою переходить в постійне володіння другої особи» і саме ж цією ознакою його слід відмежовувати від розкрадання³. Про те, що «придбання наркотичних речовин полягає у вчиненні винним незаконного правочину, в наслідок якого він виявляється їх власником, що правочин може полягати в купівлі наркотичних речовин, одержанні їх у позику, в рахунок боргу, у вигляді подарунка і т.д.», пише і Г. Левицький⁴. Відносить незаконне придбання наркотичних засобів до правочину, «в наслідок якого відповідна речовина переходить у власність суб'єкта», і К. А. Карпович⁵. З таким підходом погодитися, однак, не можна.

¹ Див.: Дружинин И. Понятие хищения наркотических средств // Социалистическая законность. — 1980. — № 1. — С. 51-52.

² Див.: Єраскин В. Усиление борьбы с наркоманией // Социалистическая законность. — 1974. — № 7. — С. 28.

³ Див.: Ікрамова М. Г. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — Ташкент: Фан., 1982. — С. 26.

⁴ Левицкий Г. Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку или сбыт наркотических веществ // Советская юстиция. — 1973. — № 3. — С. 22.

⁵ Карпович К. А. Уголовная ответственность за незаконное изготовление и распространение наркотических веществ. — С. 16.

Відповідно до ч. 1 ст. 203 нового ЦК України правочином визнаються дії осіб, спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків. Тобто правочини — це завжди правомірні дії. Внаслідок укладення правочину у особи виникає, наприклад, право власності на те чи інше майно. Особа, яка незаконно купила, отримала в дар, обміняла тощо наркотичні засоби, не набуває права власності на них. Придбання наркотичних засобів передбачає саме неправомірний перехід цих засобів із володіння однієї особи у володіння іншої особи¹. Тому, оскільки у особи, яка незаконно придбала наркотичні засоби, не виникає права власності на них, саме незаконне придбання наркотичних засобів не є правочином. Виходячи з цього воно й заборонене законодавством України. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» громадяни мають право придбати наркотичні засоби або психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, лише за рецептом лікаря в аптечних закладах державної і комунальної форми власності за наявності у цих закладів ліцензії на даний вид діяльності. Тому будь-яке інше придбання наркотичних засобів буде незаконним, а, отже, відповідно до ч. 2 ст. 216 ЦК України таке придбання буде недійсним (нікчемним) правочином, який не породжує прав і обов'язків у сторін.

Таким чином, лише за своєю зовнішньою формою придбання наркотичних засобів має деякі ознаки цивільно-правового правочину. За змістом же воно правочином не є. Викрадення наркотичних засобів, у свою чергу, навіть за формою не співпадає з ознаками правочину, а тому не може розцінюватись як незаконне придбання наркотичних засобів.

¹ Див.: Наркомания у подростков / Битенский В. С., Херсонский Б. Г., Дворяк С. В., Глушков В. А. — К., 1989. — С. 190.

Виходячи з цього, цілком виправданим є існування окремих статей КК України, які якраз і передбачають кримінальну відповідальність за викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів (статті 308 та 312 КК України). Саме за цими статтями повинні кваліфікуватися відповідні дії винних, на що справедливо вказувалося у літературі¹.

Розуміння розкрадання та незаконного придбання наркотичних засобів як двох різних злочинів не дозволяє погодитися з думкою В. Єраскіна, який вважає, що якщо придбання цих речовин «злочинним засобом» утворює самостійний склад злочину, наприклад, крадіжка, вимагання і т.д., то в цьому разі дії винного повинні кваліфікуватися за сукупністю — за статтею закону, яка передбачає відповідальність за придбання наркотичних речовин, і статтею кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за злочин, за допомогою якого ці речовини були придбані². Як справедливо зазначає І. М. Дружинін, у цьому міркуванні його автором крадіжка неправильно названа придбанням наркотиків, а тому неправильно є рекомендація про кваліфікацію дій таких осіб за сукупністю як придбання наркотиків і як розкрадання³.

Таким чином, вчинення особою розкрадання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів за чинним законодавством України не визнається їх придбанням. Виходячи з цього, таке діяння не може становити й передумови для звільнення особи, що його вчинила, від кримінальної відповідальності. Однак повністю підтримати таку позицію законодавця не видається можливим.

¹ Див.: *Стрекалов Є. Ф.* Законодавство щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів потребує роз'яснення // *Адвокат*. — 1998. — № 2. — С. 73.

² *Ераскин В.* Усиление борьбы с наркоманией // *Социалистическая законность*. — 1974. — № 7. — С. 28.

³ *Дружинин И.* Понятие хищения наркотических веществ // *Социалистическая законность*. — 1980. — № 1. — С. 51-52.

Вище вже зазначалося, що кримінально-правове заохочення у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які добровільно здали наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, має на меті стимулювання виведення названих речовин з нелегального обігу та передачу їх під контроль публічної влади. Очевидно, що держава має бути зацікавлена у тому, щоб якнайбільше таких речовин було вилучено з нелегального обігу і вони, врешті-решт, не дійшли до кінцевого споживача-наркомана. Разом з тим встановлення обмеження на добровільну здачу наркотичних засобів незалежно від того, яким чином вони були отримані особою (шляхом виробництва, виготовлення, придбання чи розкрадання), суттєво обмежує спонукальний потенціал норм про звільнення від кримінальної відповідальності, не стимулює до добровільної здачі наркотичних засобів осіб, які заволоділи ними шляхом розкрадання. При цьому злочини, вчинені такими особами (викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем), визнаються законодавцем не більш суспільно небезпечними злочинами, аніж виробництво, виготовлення чи придбання цих засобів. Принаймні санкції частин 1 і 3 ст. 308 є більш м'яким, аніж санкції відповідних частин ст. 307 КК України.

Виходячи з викладеного, *видається можливим запропонувати розширити передумови спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів за рахунок віднесення до них викрадення, привласнення, вимагання цих засобів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем*. При цьому, однак, слід зробити певне застереження. Як відомо, розбій (як форма викрадення) та вимагання є так званими складними (складеними) злочинами¹. Вони

¹ Див.: *Бажанов М.И.* Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — С 20.

одночасно заподіюють шкоду двом об'єктам кримінально-правової охорони: праву власності (а у випадку розбою з метою заволодіння наркотичними засобами чи їх же вимагання — безпеці народного здоров'я) і здоров'ю людини. Здається, що звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на один об'єкт не повинно автоматично тягнути за собою звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на інший. Тому, на нашу думку, слід при розширенні передумов звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів за рахунок віднесення до них викрадення, привласнення, вимагання цих засобів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем, зробити спеціальне застереження про те, що таке звільнення не перешкоджає притягненню особи до кримінальної відповідальності у разі наявності в її діянні складу іншого злочину. Так, наприклад, звільняючи від кримінальної відповідальності у зв'язку з добровільною здачею наркотичних засобів та вказанням джерела їх придбання особу, яка заволоділа такими засобами шляхом розбою, поєднаного із заподіянням потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень, суд разом з тим міг би засудити таку особу за ст. 122 КК України.

Такий підхід вже відомий вітчизняному кримінальному законодавству. Так, наприклад, відповідно до ч. 5 ст. 258 КК України «звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене в частині четвертій цієї статті, особа, крім організатора і керівника, яка добровільно повідомила про нього правоохоронний орган і сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину» (курсив мій. — *О.Н.*). Його, до речі, підтримують і пропонують поширити й на інші підстави звільнення від кримінальної

відповідальності як українські¹, так і російські криміналісти².

З усього переліку альтернативних дій, що передбачені частинами першими статей 307, 309 та 311 КК України, слідча та судова практика чи не найчастіше має справу з незаконним зберіганням наркотичних засобів³. *Таке діяння (зберігання) за чинним кримінальним законодавством України становить собою четвертий вид передумови звільнення від кримінальної відповідальності.*

Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що «під зберіганням потрібно розуміти будь-які умисні дії, пов'язані з фактичним незаконним перебуванням наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів у володінні винного (він може тримати їх при собі, в будь-якому приміщенні, сховищі чи в іншому місці)»⁴. Таким чином, характерними ознаками зберігання наркотичних засобів є фактичне володіння ними і знаходження цих засобів у певному місці.

Ознака фактичного володіння наркотичним засобом, як належність його певній особі без виникнення права власності на такий засіб, розглядалася вище. Що ж до ознаки знаходження наркотичних засобів у певному місці,

¹ Див., наприклад: Пономаренко Ю. А. Питання звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 2 ст. 255 КК України // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. міжнар. наук.-практ. семінару / Ред. кол.: Сташис В. В. та ін. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарних ініціатив, 2003. — С. 166-170.

² Див., наприклад: Матвеева Ю., Сумин А. Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием. — С. 62; Сверчков В. Использование средств уголовно-правового воздействия в противостоянии наркопреступности. — 2003. — № 4. — С. 49.

³ Див.: Боголюбова Т.А., Толпекин К.А. Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств: Методическое пособие. — М., 1987. — С. 7.

⁴ Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р.

то в літературі справедливо підкреслюється, що місце знаходження наркотичного засобу має бути придатним для його зберігання¹. Тільки в цьому випадку можна говорити про те, що особа зберігає наркотичний засіб. Якщо ж такий засіб поміщений особою у таке місце, в якому він може зазнати очевидної для особи шкоди, яка призведе до його знищення чи істотного погіршення, внаслідок чого він втратить свої властивості, говорити про його зберігання не можна. Конкретне ж фізичне місце зберігання наркотичного засобу (в якому забезпечується його збереження) значення для кваліфікації дій особи не має. Таким місцем зберігання може бути як житло особи, так і інші будівлі та споруди (у тому числі житло інших осіб), подвір'я, транспортні засоби, природні об'єкти (ліс, річка, луки, окремі дерева, поле тощо), одяг і т. ін. Не має юридичного значення також і спосіб зберігання наркотичних засобів². Він може бути як відкритим (зберігання наркотичного засобу у місці, де він може бути доступний іншим особам (наприклад, на письмовому столі в робочому кабінеті), так і, частіше за все, таємним (зберігання наркотичних засобів у місцях, які не доступні стороннім особам, у тому числі з використанням тайників тощо). При цьому в літературі часто підкреслюється, що у випадках, коли особа зберігає наркотичний засіб окремо від себе, зокрема у чужих будівлях, чужому майні, в громадських місцях тощо, то факт належності наркотичного засобу винному має бути беззастережно доведений³. Така пози-

¹ *Левицкий Г.* Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку или сбыт наркотических веществ. — С. 22. Див. також: *Тюнин В.* Уголовная ответственность за производство, приобретение, хранение, перевозку или сбыт немаркированных товаров и продукции // Законность. — 2000. — № 1. — С. 28.

² Див.: *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 7.

³ Див. напр.: *Икрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — Ташкент: Фан, 1982. — С. 29-30.

ція не викликає заперечень. Однак, як здається, вона дещо однобічна. Очевидно, її прибічники виходять з презумпції належності особі всього, що зберігається при ній чи у її житлі¹. Проте погодитися з таким презумуванням не можна. У будь-якому разі факт належності особі наркотичних засобів, у тому числі тих, що зберігаються у її житлі чи іншому володінні, чи навіть у одязі цієї особи, має бути доведеним.

У літературі висловлюється міркування, що носіння наркотичних засобів повинно кваліфікуватися як їх незаконне зберігання². В кримінальному законодавстві України термін «носіння» традиційно застосовувався щодо незаконного поводження з вогнепальною чи холодною зброєю, вибуховими речовинами та бойовими припасами (ст. 263 КК України 2001 року). Пленум Верховного Суду України стосовно цього злочину роз'яснив, що носіння «е умисними, вчиненими без передбаченого законом дозволу діями по їх (вогнепальної та холодної зброї; бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв. — *О.Н.*) переміщенню, транспортуванню особою безпосередньо при собі (в руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо)³». При цьому стосовно зберігання зброї Пленум роз'яснює, що ним є володіння

¹ Див.: Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: В 2 т. / Под ред. О. Ф. Шишова. — М.: ООО «Изд-во Новая волна», 1998. — Т 2. — С. 245.

² Див.: *Мирошниченко Н. А.* Квалификация незаконных действий с наркотическими средствами: Текст лекций. — С. 11; *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 7.

³ Про судову практику в справах про викрадання та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 2-9 (вкладка).

зброєю «що знаходиться не при особі, а в обраному нею місці». Таким чином, Пленум у даному випадку розрізняє зберігання та носіння за двома ознаками. По-перше, за ознакою знаходження предмета злочину (при особі чи окремо від неї). По-друге, за ознакою переміщення (при зберіганні зброя залишається «нерухомою», при носінні — вона переміщується разом з особою). Що ж до наркотичних засобів, то у визначенні поняття їх «зберігання» Пленум не вкладає ознак лише знаходження цих засобів та переміщення їх разом з особою. Таким чином, визначаючи поняття зберігання наркотичних засобів, Пленум фактично об'єднує у ньому зміст понять «зберігання» та «носіння», визначені ним раніше щодо зброї.

Така позиція вищого судового органу держави, на наш погляд, не позбавлена певних підстав. Дійсно, маючи при собі той чи інший предмет, особа у той же час володіє ним та забезпечує його зберігання, тобто зберігає цей предмет при собі. Отже, поняття «зберігання» є більш широким відносно поняття «носіння» і поглинає останнє. Той факт, що у диспозиції ст. 263 КК України носіння виокремлюється із зберігання, пояснюється лише особливостями суспільної небезпечності носіння та зберігання предмета злочину, передбаченого цією статтею (зброї), і не заперечує сформульованої вище тези. Тому слід погодитися з Е. С. Тенчовим у тому, що «незаконне носіння можна розглядати як свого роду різновид зберігання, при якому предмет знаходиться не у певному сховищі, а при самому винному»¹.

Для кваліфікації не має значення, зберігає особа наркотичні засоби, які належать їй особисто чи іншим особам. Справедливо підкреслюється, що зберігання наркотичних речовин передбачає лише те, що особа фактично

¹ Тенчов Э. Добровольная сдача оружия и взрывчатых веществ. — С. 23.

володіє цими речовинами незалежно від того, кому вони фактично належать¹.

Зберігання наркотичних засобів — триваючий злочин, який характеризується безперервністю цієї форми діяння². Пленум Верховного Суду СРСР свого часу роз'яснив, що триваючі злочини характеризуються безперервним вчиненням складу визначеного злочинного діяння. Триваючий злочин починається з будь-якого злочинного діяння (у нашому випадку — виробництва, виготовлення, придбання чи викрадення наркотичних засобів) або з акту злочинної бездіяльності, тобто як дія або бездіяльність, поєднана з послідовним тривалим невиконанням обов'язків, покладених на винного законом під загрозою кримінального переслідування³. Закінченням незаконне зберігання наркотичних засобів вважається тоді, коли сам злочинець припинив зберігати наркотичну речовину (знищив, викинув і т. п.), або з моменту припинення його злочинної діяльності (наприклад, при затриманні особи і вилученні наркотику)⁴.

Таким чином, незаконне зберігання наркотичних засобів — це триваючий злочин, який полягає у поміщенні наркотичних засобів особою, яка ними володіє, у певному, відомому

¹ Див.: Карпович К. А. Уголовная ответственность за незаконное изготовление и распространение наркотических средств. — С. 16.

² Див.: Курманов К. Ш. Уголовно-правовые и криминалистические проблемы борьбы с наркотизмом. — Алма-Ата, 1991. — С. 45; Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общей ред. Генерального прокурора Российской Федерации профессора Ю. И. Скуратова и Председателя Верховного Суда Российской Федерации В. М. Лебедева. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2000. — С. 556-557.

³ Об условиях применения давности и амнистии к длящимся и продолжаемым преступлениям: Постановление 23-го Пленума Верховного Суда СССР от 4 марта 1929 г. // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924—1977 гг.). — М.: Известия Советов народных депутатов СССР, 1978. — Ч. 2. — С. 82-84.

⁴ Мирошниченко Н. А. Квалификация незаконных действий с наркотическими средствами: Текст лекций. — С. 10-11.

особі місці, де забезпечується їх збереження, та знаходженні їх там протягом більшого чи меншого проміжку часу. В такому розумінні воно і складає передумову звільнення від кримінальної відповідальності. Причому для наявності цієї передумови важливим є спосіб припинення вчинення названого злочину. Для того щоб кримінально-правовим наслідком реагування держави на нього було звільнення особи від кримінальної відповідальності, цей триваючий злочин має бути припинений лише у формі добровільної здачі¹ особою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, що нею незаконно зберігалися. Будь-яка інша форма припинення вчинення цього злочину не перетворює його на передумову звільнення від кримінальної відповідальності. Адже припинення зберігання у зв'язку із затриманням особи та вилученням у неї наркотику вже унеможлиблює його подальшу добровільну здачу.

П'ятим видом діяння, що становить собою передумову аналізованих видів звільнення від кримінальної відповідальності, є перевезення наркотичних засобів. Згідно з роз'ясненням Пленуму Верховного Суду України «незаконне перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів полягає в умисному переміщенні їх транспортом з однієї території на іншу в межах України з порушенням порядку і правил, установлених чинним законодавством. Для визначення перевезення незаконним не має значення, чи є особа власником цих засобів або речовин. Від перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів потрібно відрізняти їх перенесення з одного місця в інше, при якому транспорт не використовується. Такі дії повинні розглядатися як зберігання цих засобів і речовин»².

¹ Поняття та ознаки добровільної здачі будуть розглянуті далі.

² Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р.

Таким чином, і на це справедливо звертає увагу Пленум, перевезення наркотичних засобів досить близьке за змістом до їх зберігання у формі носіння. І в тому, і в іншому випадку наркотичний засіб переміщується у просторі. Однак визначальною ознакою перевезення є використання при цьому будь-якого транспортного засобу.

У кримінальному законодавстві України поняття «транспортних засобів» визначається у примітці до ст. 286 КК України. Для потреб цієї статті та статей 287, 289 і 290 КК України під транспортними засобами «слід розуміти всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби». На мій погляд, для потреб визначення поняття перевезення наркотичних засобів таке розуміння транспортних засобів є занадто вузьким, оскільки стосується лише автомобільного транспорту.

Єдиного визначення поняття транспортних засобів законодавство України не містить. У Законі України «Про транспорт» (ч. 1 ст. 21) встановлюється, що «єдину транспортну систему України становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен), промисловий залізничний транспорт, відомчий транспорт та трубопровідний транспорт»¹. Таким чином, транспортні засоби, можуть бути чотирьох видів. По-перше, це транспорт загального користування. До нього належить рухомий склад залізничного (вагони всіх видів, локомотиви, монорейковий транспорт і контейнери)², морського і річкового (відповідно морські та річкові судна)³, автомобільного

¹ Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 51. — Ст. 446.

² Про залізничний транспорт: Закон України від 4 липня 1996 р. (п. 10 ст. 1).

³ Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. (статті 24 та 27).

(вантажні автомобілі і автомобільні причеми різної вантажопідйомності (бортові, самоскиди, фургони, цистерни, автомобілі і автомобільні причеми з ізоtermічними та іншими спеціалізованими кузовами, автомобілі підвищеної прохідності, автомобілі-тягачі з напівпричепами, автобуси різних типів і легкові автомобілі, включаючи таксомотори¹), авіаційного (державні, цивільні та експериментальні повітряні судна)² та міського електротранспорту (трамваї, тролейбуси, метрополітен). По-друге, це промисловий залізничний транспорт, тобто «транспортно-технологічний комплекс, який забезпечує системне розміщення вантажів у процесі виробництва (між виробництвами, виробничими циклами, окремими операціями або підприємствами в цілому) та взаємодію із залізничним транспортом загального користування і не належить до нього»³. По-третє, це відомчий транспорт, тобто будь-які транспортні засоби, які перебувають у власності підприємств, установ та організацій⁴. По-четверте, це трубопровідний транспорт. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про трубопровідний транспорт» систему трубопровідного транспорту України становлять: магістральний трубопровідний транспорт і промисловий трубопровідний транспорт⁵.

Разом з тим і таке, досить широке розуміння транспортних засобів, не може бути беззастережно сприйняте.

¹ Про статут автомобільного транспорту УРСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 27 червня 1969 р. // ЗП УРСР. — 1969. — № 7. — Ст. 88 п. 12 Статуту.

² Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 35. — Ст. 275.

³ Про залізничний транспорт: Закон України від 4 липня 1996 р. (п. 11 ст. 1).

⁴ Про транспорт: Закон України від 10 липня 1994 р. — Ст. 36.

⁵ Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 29. — Ст. 139 (ст. 1).

Очевидно, по-перше, що у законодавстві України про транспорт правовому регулюванню підлягають лише транспортні засоби, що знаходяться у державній, комунальній власності чи власності юридичних осіб. Однак певні види цих транспортних засобів можуть бути і у приватній власності фізичних осіб. Більше того, у приватній власності фізичних осіб можуть бути і такі транспортні засоби, які не віднесені до будь-якого з названих вище видів (наприклад, мотоцикли, мопеди, моторолери, велосипеди тощо). По-друге, використання трубопровідного транспорту для перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів через фізичні ознаки останніх за загальним правилом є неможливим.

При цьому не має значення час, протягом якого переміщуються наркотичні засоби, та відстань, на яку вони переміщені. Незаконне перевезення наркотичних засобів є закінченим з моменту початку руху транспортного засобу, незалежно від того, яку відстань і за який час він подолав. Однак у судовій практиці і кримінально-правовій науці іноді зустрічаються погляди щодо іншого розуміння відстані переміщення наркотичних засобів. Так, наприклад, Г. Левицький вважає, що перевезення предмета злочину — «це доставка його з одного пункту в другий»¹. Президія Київського міського суду своєю постановою змінила вирок Харківського районного суду м. Києва у справі П., засудженого за ч. 2 ст. 229⁶ КК України 1960 року, — з вироку вилучено незаконне перевезення психотропної речовини, бо, як стверджується в постанові президії, переміщення цієї речовини у межах однієї місцевості — з одного району міста Києва в інший — не утворює складу злочину².

¹ *Левицький Г.* Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку сбыт сильнодействующих и ядовитых веществ // Социалистическая законность. — 1978. — № 4. — С. 37.

² Юридическая практика. — 1997. — № 13.

На наш погляд, з такою позицією погодитися не можна. Адже законодавець вживає в тексті закону термін «перевезення» як дієслово недоконаного виду. Тому під «перевезенням» кримінальний закон розуміє і доставлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів до іншого пункту, і процес здійснення цього доставлення. З огляду на це перевезення наркотичних засобів слід визнавати закінченим злочином з моменту початку його здійснення, незалежно від того, яку відстань особа реально подолала.

Пленум Верховного Суду у своїй постанові також звертає увагу судів на те, що перевезенням є лише переміщення наркотичних засобів за допомогою транспортних засобів у межах території України. Таке роз'яснення, на наш погляд, потребує уточнення. Справедливо зазначалося, що такі форми незаконного поширення наркотичних засобів, як перевезення і пересилання, необхідно відрізнити від контрабанди. Контрабанда наркотичних засобів полягає у незаконному переміщенні наркотичних речовин через митний кордон і становить самостійний злочин, відповідальність за який передбачена ст. 305 КК України. В цих випадках мають значення такі ознаки, як місце, спосіб вчинення злочину, момент закінчення злочину. Контрабанда наркотичних засобів є закінченим злочином з моменту фактичного незаконного переміщення вказаних предметів через митний кордон України. При цьому незаконне переміщення може здійснюватися шляхом як перевезення, так і пересилання наркотичних засобів через державну митницю України¹. Таким чином, контрабанда наркотичних засобів є спеціальним складом злочину порівняно із їх незаконним перевезенням (а також пересиланням). Тому за правилами кримінально-правової кваліфікації особа, яка вчинила перевезення (а

¹ *Мирошниченко Н.А.* Квалификация незаконных действий с наркотическими средствами: Текст лекций. — С. 12.

також пересилання) наркотичних засобів через митний кордон України, підлягає кримінальній відповідальності за ст. 305 КК України, в якій більш повно описуються ознаки вчиненого нею діяння¹.

У зв'язку з цим, а також з огляду на той факт, що санкції статей 305 та 307 КК України є абсолютно рівними за своєю суворістю (відповідно до ч. 4 ст. 12 КК України обидва ці злочини є тяжкими), на наш погляд, *є всі підстави для визнання контрабанди наркотичних засобів передумовою звільнення від кримінальної відповідальності у разі подальшого вчинення особою дій, визначених у ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України.*

Роз'яснення Верховного Суду України про те, що перевезення наркотичних засобів може бути здійснено лише в межах України, є вразливим для критики і з точки зору положень про дію кримінального закону в просторі. Відповідно до ч. 1 ст. 68 Конституції України, яка встановлює обов'язок громадян неухильно додержуватися Конституції України та законів України, ч. 1 ст. 7 КК України встановлює, що громадяни України, а також особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародним договором України. Відповідно до ч. 1 ст. 8 КК України підлягають кримінальній відповідальності за законодавством України також і іноземці та особи без громадянства, які постійно не проживають в Україні, якщо вони вчинили передбачені КК України злочини за її межами, у випадках, передбачених міжнародними договорами України. Щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, то відповідно до підпункту IV п. «а» ч. 2 ст. 36 Єдиної конвенції про наркотичні засоби злочини, вчинені громадянином країни — учасниці Конвенції чи іно-

¹ Див.: Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. — К.: Атіка, 1999. — С. 43.

земцем, як на території цієї країни, так і за її межами, переслідуються цією країною, якщо видача злочинця є неможливою¹.

Таким чином, якщо громадянин України, іноземець чи особа без громадянства за межами України вчинять перевезення наркотичних засобів, то відповідно до національного законодавства та міжнародних зобов'язань України вони підлягають кримінальній відповідальності в Україні. При цьому їх дії можуть і повинні бути кваліфіковані як перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Тобто таке діяння буде становити не лише підставу кримінальної відповідальності, а й передумову звільнення від неї. З цих причин роз'яснення Пленуму Верховного Суду України як таке, що значно звужує зміст чинного законодавства, мало б бути ним переглянуто, і перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів з одного пункту до іншого за межами України слід визнавати не лише підставою кримінальної відповідальності, але й передумовою звільнення від неї.

Останньою, шостою, з альтернативних злочинних дій, які складають передумову спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, є їх пересилання. Пленум Верховного Суду України роз'яснює, що «пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів — це незаконне переміщення їх у просторі шляхом відправлення поштою, багажем, посильним або іншим способом з одного місця в інше у межах України. При цьому злочин вважається закінченим з моменту оформлення і відправлення посилки, багажу, листа, бандеролі з цими засобами або речовинами, незалежно від того,

¹ Єдина конвенція про наркотичні засоби // Україна в міжнародно-правових відносинах. — К.: Юрінком, 1996.

отримав їх адресат чи ні. Якщо злочин не був доведений до кінця з незалежних від волі винного причин (наприклад, у зв'язку із затриманням під час оформлення квитанції на відправлення посилки, бандеролі чи вантажного контейнера або при їх огляді, в момент здачі для пересилання), дії останнього належить кваліфікувати як замах на вчинення цього злочину»¹. Подібне розуміння поняття «пересилання» міститься і в наукових дослідженнях².

На наш погляд, Пленум, визначаючи поняття пересилання наркотичних засобів, не вказав на його основну сутнісну ознаку, яка відокремлює його від перевезення. В літературі справедливо підкреслюється, що такою ознакою пересилання є переміщення наркотичних засобів у просторі без участі особи, якій вони фактично належать³. На цю ж обставину справедливо звернув увагу Пленум Верховного Суду Російської Федерації, який у своїй постанові спеціально підкреслив, що «під незаконним пересиланням слід розуміти переміщення наркотичних засобів або психотропних речовин у вигляді поштових, багажних відправлень, з нарочним або іншим засобом, коли транспортування цих засобів і речовин здійснюється при відсутності

¹ Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р.

² Див., наприклад: *Дьяченко А., Четвертакова Е.* Международно-правовые обязательства России в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков // *Уголовное право.* — 2002. — № 4. — С. 109.

³ Див.: *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 7; Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: В 2 т. — Т. 2 / Под ред. О.Ф. Шишова. — С. 247; *Водопьянов А., Целинский В.* Незаконный оборот наркотиков // *Российская юстиция.* — 1998. — № 1. — С. 17-19.

відправника»¹. На наш погляд, вказівку на це доцільно було б зробити і Пленуму Верховного Суду України.

Дії особи, яка передала нарочному наркотичні засоби для перевезення, слід кваліфікувати як пересилання, а дії нарочного — як перевезення, якщо, звичайно, він усвідомлював факт перевезення саме наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів чи прекурсорів. Закінченими ці дії визнаються в момент здачі вантажу для перевезення або пересилання відповідним закладам транспортування, зв'язку або нарочному.

Таким чином, *пересилання наркотичних засобів — це переміщення їх у просторі особою, якій вони фактично належать, за допомогою пошти, багажних відправлень чи іншим чином за відсутності цієї особи при наркотичних засобах.*

Всі злочини, що становлять собою передумову спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України, належать до так званих предметних злочинів. У їх складах міститься вказівка на предмет злочину — тобто речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон пов'язує наявність у діянні особи конкретного складу злочину². Таким предметом є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори. Отже, вчинення досліджених вище діянь щодо інших предметів, по-перше, не становить собою злочину у сфері обігу наркотичних засобів, а, по-друге, не є й передумовою спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України.

¹ Постановление Пленума Верховного Суда РФ «О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами» от 27 мая 1998 г. № 9 // Бюллетень Верховного Суда РФ. — 1998. — № 7. — С. 3-8.

² Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. — Х., 1988. — С. 58.

Поняття наркотичних засобів досить часто досліджується не лише в юридичній, а й у медичній та соціологічній літературі. У результаті взаємодії цих наук та міждисциплінарних досліджень сформувалося загальнонаукове його розуміння. Наркотичні засоби розуміються як речовина, що відповідає трьом критеріям. Перший критерій — медичний, який полягає у тому, що наркотичний засіб — це речовина, лікарський засіб, що повинен справляти специфічний (стимулятивний, седативний, галюциногенний тощо) вплив на центральну нервову систему, що є результатом їх немедичного вживання. Другий критерій — соціальний: немедичне вживання речовини має великі масштаби і наслідки цього набувають соціальної значущості; третій — юридичний критерій: речовина в установленому законом порядку визнана наркотичною і включена до списку наркотичних засобів¹. Здається, однак, що такий широкий підхід до визначення поняття наркотичних засобів не виправданий ні тематикою, ні призначенням, ні обсягом цього дослідження. Очевидно, що медичний та соціальний критерії наркотичних засобів, які характеризують їх медичне та соціальне значення, не відіграють ролі для правового регулювання дій, пов'язаних з ними. Для цієї мети цілком придатний юридичний критерій, хоча, слід визнати, він є досить формальним, не вказує на сутність наркотичних засобів.

Відповідно до п. 2 ст. 1 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» наркотичні засоби — це включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку

¹ Див.: *Клименко М., Глушков В.* Практика застосування статті 229⁶ КК УРСР // *Радянське право.* — 1989. — № 10. — С. 32; *Бабаян Э. А., Уткин О. Б.* Основные положения апробации лекарственных средств в СССР и зарубежных странах. — М., 1982. — С. 131-132; *Козаченко О.* Кількісні і якісні параметри предмета наркотизму // *Підприємництво, господарство і право.* — 2001. — № 5. — С. 91.

для здоров'я населення у разі зловживання ними. Перелік же (Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів) — це згруповані в списки наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, включені до таблиць I–IV згідно з законодавством України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Перелік затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади в галузі охорони здоров'я.

За визначенням цитованого Закону психотропні речовини — це включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, які здатні викликати стан залежності та справляти депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему або викликати порушення сприйняття або емоцій, або мислення, або поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними. Прекурсори ж — це речовини та їх солі, що використовуються при виробництві, виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку.

Таким чином, юридичне визначення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у кожному разі замикається на їх Переліку. Цей Перелік складається з таблиць, які на міжнародному рівні затверджені Єдиною конвенцією про наркотичні засоби від 30 березня 1961 року¹, а на національному — постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів»². Речовини, які до них включені, тільки й можуть визнаватися наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами. У цьому зв'язку здається можливим підтримати позицію тих криміналістів, які вважають, що наркотичним засобом має виз-

¹ Див.: Єдина конвенція про наркотичні засоби // Україна в міжнародно-правових відносинах.

² Про затвердження Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 19. — Ст. 789.

наватися не будь-яка речовина, що, будучи введеною до живого організму, може змінити одну чи декілька його функцій, викликати психічну чи соматичну залежність, а лише така, яка включена до відповідних переліків¹.

Кримінальне законодавство України протягом довгого часу (до 1 вересня 2001 року — дати набуття чинності новим КК України) не визнавало як предмет злочинів у сфері обігу наркотичних засобів аналоги цих засобів та прекурсорів. І, слід зазначити, цим поспішив скористатися злочинний світ. В останні роки відмічені факти незаконного обігу деяких сильнодіючих аналогів речовин, що перебувають під контролем, — так званих аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин. Поява цих аналогів у незаконному обігу створила серйозну проблему контролю над ними². У цьому зв'язку дії, пов'язані з незаконним обігом аналогів, були криміналізовані і при цьому віднесені до передумов аналізованих спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності.

Відповідно до п. 7 ст. 1 Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин — це заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені до Переліку, хімічна структура і властивості яких подібні до

¹ Див.: *Сердюк Л. В.* Вопросы совершенствования борьбы с наркоманией и токсикоманией. — 1988. — С. 53-54; *Татарухін С., Хрунна М.* Спiрні питання про наркотичні засоби як предмет злочину // Радянське право. — 1988. — № 2. — С. 52-56.; *Мірошниченко Н.* Предмет незаконного виготовлення і розповсюдження наркотичних речовин // Радянське право. — 1981. — № 10. — С. 63; *Никифорчин І. О.* Права людини та відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів // Права людини і правова держава (До 50-річчя Загальної декларації прав людини): Тези доп. наук. конф. проф.-викл. складу, 10-11 грудня 1998 р. — Х.: НЮАУ, 1999. — С. 158-159.

² Див.: *Музыка А. А.* О контроле над аналогами наркотических средств и психотропных веществ // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень на республ. науковій конференції 25-26 вересня, м. Київ. — К., 1992. — С. 67.

хімічної структури і властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють. Стаття 8 цього ж Закону встановлює, що «обіг аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні забороняється». Тобто легального обігу аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин не існує взагалі. Всякі дії з ними завжди є незаконними.

За всіма підставами спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочин у сфері обігу наркотичних засобів предметом злочину, що становить передумову такого звільнення, визнаються наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, які не становлять великого чи особливо великого розміру. Приміткою до ст. 305 КК України встановлюється, що великий та особливо великий розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що застосовується в розділі XIII Особливої частини КК України, визначається спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у галузі охорони здоров'я².

¹ Про затвердження таблиць невеликих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 188 від 1 серпня 2000 р.

У сучасній кримінально-правовій літературі все частіше ставиться питання про необхідність визначення великих і особливо великих розмірів наркотичних засобів у законодавчому порядку, оскільки зміни цих розмірів органом виконавчої влади (міністерством) часто призводять до «несанкціонованого законодавцем розширення сфери застосування кримінального закону» (див.: *Воронин В.* Определить законом крупный размер наркотических средств // Российская юстиция. — 2003. — № 2. — С. 43; *Ярковой В.* Почему наркодельцы уходят от ответственности // Российская юстиция. — 2002. — № 12. — С. 38). Такі міркування видаються нам не позбавленими рації, хоча в даній ситуації навряд чи можна говорити про несанкціоновану законодавцем зміну кримінального закону (див.: *Пономаренко Ю. А.* Кримінальний закон: єдність форми і змісту // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 46 / Відп. ред. *В.Я. Тацій.* — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. — С. 165-167).

Великі ж та особливо великі розміри обігу аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин в силу, очевидно, новизни кримінальної відповідальності за дії, пов'язані з ними, досі не визначені. При їхньому ж визначенні, як здається, Міністерство охорони здоров'я зустрінеється з проблемою відсутності переліків та хімічних формул аналогів, що унеможливить встановлення великого та особливо великого розміру конкретно для кожного аналога. На наш погляд, визначення великого та особливо великого розміру аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин має бути тотожним великому та особливо великому розмірові самого наркотичного засобу чи психотропної речовини. Тому *предметом злочину, що становить передумову спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, має визнаватися такий розмір аналога, який є тотожним розміру, що не є великим чи особливо великим того наркотичного засобу чи психотропної речовини, аналогом якого є предмет злочину.*

При цьому, однак, з позицій *de lege ferenda* обмеження передумов звільнення від кримінальної відповідальності лише злочинами, предметом яких є невеликий розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, на нашу думку, не є виправданим, оскільки це не відповідає політиці держави у протидії незаконному обігу цих речовин. Як вже зазначалося, у кожному з випадків звільнення особи від кримінальної відповідальності такі засоби вилучаються з незаконного обігу і переходять під контроль держави. Таким чином, нейтралізується (погашається) суспільна небезпечність їх виробництва, вироблення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання. При цьому рівною мірою погашається як відносно більш низька суспільна небезпечність таких дій з невеликим обсягом, так і відносно більш висока суспільна небезпечність цих дій з великим чи особливо великим

обсягом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Більше того, вилучення з незаконного обігу великого чи особливо великого розміру наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів (шляхом їх добровільної здачі) більш ефективно сприяє досягненню мети, задля якої держава саме й здійснює кримінально-правове заохочення. Очевидно, що вилучення з незаконного обігу наркотичних засобів у великому чи особливо великому розмірі убезпечить від їх вживання більш широке коло споживачів (дійсних і потенційних наркоманів). Отже, соціальний ефект добровільної здачі великого чи особливо великого розміру наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів буде більш значним, ніж соціальний ефект здачі тих же предметів у невеликому розмірі. Тому держава повинна бути зацікавленою у здачі якнайбільших обсягів наркотичних засобів і з метою стимулювання осіб до таких дій могла б піти їм назустріч, запропонувавши кримінально-правове заохочення у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності за раніше вчинені злочини у сфері обігу наркотичних засобів.

Допускаючи звільнення від кримінальної відповідальності лише особи, яка вчинила злочин, пов'язаний з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів у невеликих розмірах, законодавець, крім того, не дотримується послідовності у формулюванні норм про різні види звільнення від кримінальної відповідальності. Так, відповідно до ч. 3 ст. 263 КК України підлягає звільненню від кримінальної відповідальності особа, яка добровільно здала зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої, незалежно від того, який їх обсяг був предметом вчиненого нею злочину. Тобто рівним чином підлягають звільненню від кримінальної відповідальності як особа, що добровільно здала декіль-

ка патронів, так і особа, що добровільно здала цілий «арсенал» різноманітної зброї. Очевидно, що у цьому разі держава цілком виправдано застосовує кримінально-правове заохочення до кожної особи, яка добровільно здала зброю, не встановлюючи жодних кількісних обмежень. Тому не зовсім послідовним є встановлення таких обмежень у випадку звільнення особи від кримінальної відповідальності при добровільній здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів.

Слід також зазначити, що кримінальне законодавство багатьох зарубіжних країн (зокрема тих, з якими Україну пов'язує пострадянська традиція кримінального права) не передбачає обмежень у звільненні від кримінальної відповідальності залежно від розміру зданих наркотичних засобів. Зокрема, не міститься таких обмежень у примітці до ст. 234 КК Республіки Азербайджан¹, примітці до ст. 329 КК Республіки Білорусі², ст. 254 Кримінального закону Латвійської Республіки³, примітці до ст. 293 КК Туркменістану⁴, ч. 6 ст. 273 КК Республіки Узбекистан⁵ та ін.

З огляду на викладене *видається можливим запропонувати розширити передумови спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України за рахунок віднесення до них незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними засобами, їх аналогами чи прекурсорами у великому та особливо великому розмірах.*

¹ Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. — Баку: Юридическая литература, 2000. — С. 137.

² Уголовный кодекс Республики Беларусь. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — С. 369.

³ Уголовный закон Латвийской Республики. — Минск: Тесей, 1999. — С. 136.

⁴ Уголовный кодекс Туркменистана. — Ашхабад: Туркменистан, 1997. — С. 293.

⁵ Уголовный кодекс Республики Узбекистан. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — С. 294.

Крім того, говорячи про передумову звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК України, не можна не звернути увагу на такий факт. Як і в інших спеціальних видах звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, законодавець тут визнає передумовою лише злочин, передбачений ч. 1 названої статті. Разом з тим відомо, що особи, які страждають на наркоманію, вчиняють незаконні дії з наркотичними засобами неодноразово. Ознака ж повторності, як кваліфікуюча ознака названого злочину, передбачена в ч. 2 ст. 309 КК України, яка не віднесена до передумов звільнення від кримінальної відповідальності. Таким чином, формально у більшості випадків особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і почала лікування від наркоманії, не може бути звільнена від кримінальної відповідальності, оскільки вчинене нею діяння підлягає кваліфікації не за ч. 1, а за ч. 2 ст. 309 КК України. Очевидно, така ситуація має бути виправлена за рахунок віднесення до передумов звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК України тих же дій, що передбачені ч. 1 даної статті, але вчинених повторно.

Переходячи до аналізу суб'єктивних ознак злочинів, що становлять передумову спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України, слід, перш за все, зазначити, що важливою їх ознакою є мета вчинення шести проаналізованих вище діянь. Важливість цієї ознаки зумовлена тим, що від того чи іншого її змісту залежать підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Метою вчинення злочинів, які є передумовою аналізованого виду звільнення від кримінальної відповідальності, може бути збут (за ст. 307 КК України), або будь-яка інша мета, окрім збуту (за ст. 309 КК України), або будь-яка мета (за ст. 311 КК України). Тому встановлення у кожному випадку мети вчинення виробництва, виготов-

лення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів є необхідним для правильного вирішення питання про можливість звільнення особи, що їх вчинила, від кримінальної відповідальності.

У літературі іноді висловлювалася думка, що збут наркотичних засобів кожного разу повинен бути пов'язаний з отриманням матеріальної вигоди. Так, Е. Х. Чекушев писав, що «збут завжди переслідує які-небудь матеріальні вигоди для того, хто збуває»¹. Однак сьогодні більшість дослідників дотримується думки, що під збутом наркотичних засобів слід розуміти будь-які форми передачі їх у незаконну фактичну належність іншої особи. К. А. Карпович спеціально підкреслює, що збут наркотичних засобів — це їх поширення, при якому не завжди переслідуються матеріальні вигоди для того, хто збуває². Таким чином, як збут наркотиків розцінюється їх продаж, дарування, використання для оплати будь-якого виду послуг, а також передача їх одному або кільком особам у рахунок, в обов'язок погашення боргу, безвідплатно тощо. Збутом вважається передача іншим особам наркотику в розмірі разової дози його вживання, введення ін'єкцій володільцем наркотику іншій особі і т. п.³

Визначення мети збуту при незаконних діях з наркотиками становить на практиці значні труднощі. Іноді правоохоронні органи вважають, що мету збуту можна вста-

¹ Цит. за: *Икрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — С. 32.

² Див.: *Карпович К. А.* Уголовная ответственность за незаконное изготовление и распространение наркотических средств. — С. 15. Див. також: *Протченко Б. А.* Некоторые вопросы юридической квалификации преступлений, связанных с наркотиками // Комментарий судебной практики за 1987-1988 годы / Под ред. А. И. Пергамент, А. М. Медведова. — М.: Юрид. лит.-ра., 1989. — С. 109-110.

³ Див.: *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 7-8.

новити, виходячи лише з факту виявлення у особи наркотичних засобів у великій кількості. Так, А. був засуджений за виготовлення і зберігання без мети збуту 1,5 кг анаші. Пленум Верховного Суду СРСР, не погодившись з такою кваліфікацією, вказав на те, що виготовлено було аж 1,5 кг, суспільно корисною працею А. не займався, вів паразитичний спосіб життя після відбування покарання за вчинені раніше злочини, в тому числі за зберігання наркотичних засобів. Виходячи з цього Пленум знайшов у діях А. мету збуту наркотичних засобів¹.

В іншому випадку при постановленні вироку по справі М. і П. суд вказав на такі докази мети збуту: кількість наркотику і його сировина — при обшуку у М. було виявлено 6 кг 2 г готового гашишу, 30 кг 5 г подрібнених квітів індійської коноплі, 52 кг 300 г самих квітів, 13 кг сушеного листя коноплі; готова анаша була розфасована у мішечках по 500 г; крім того, показання обвинуваченого Н. в тому, що він неодноразово придбавав наркотик саме у М., в тому числі виявлений при особистому обшуку².

Позиція суду у другій справі на наш погляд, є більш обґрунтованою. Дійсно, велика кількість наркотиків, вилучених у винних, сама по собі про мету збуту беззаперечно не свідчить³. Кількість вилучених у винного наркотичних засобів повинна братися до уваги лише в сукупності з іншими даними, що свідчать про мету збуту. Підлягають оцінці, зокрема, данні про джерела існування осіб, які притягуються до відповідальності, вартість придбаних наркотиків, їх вживання або невживання вказаними особами тощо. Неповне з'ясування цих обставин може спричинити судові помилки⁴.

¹ Бюллетень Верховного Суду СРСР. — 1976. — № 5. — С. 32.

² *Икрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — С. 35.

³ Бюллетень Верховного Суду СРСР. — 1988. — № 4. — С. 42.

⁴ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общей ред. Генерального прокурора Российской Федерации профессора Ю. И. Скуратова и Председателя Верховного Суду Российской Федерации В. М. Лебедева. — С. 564.

Таким чином, мета збуту наркотичних засобів — це бажання особи у близькому чи віддаленому майбутньому передати наркотичний засіб, який їй фактично належить, у фактичну належність іншої особи. Наявність такої мети характеризує передумову звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 307 КК України; її відсутність є ознакою передумови звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309. Для звільнення ж від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 311 мета вчинення злочину, що є передумовою такого звільнення, як зазначалося, значення не має.

2.3. Добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та вказання джерела їх придбання або сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, як підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311 КК України)

Відповідно до ч. 4 ст. 307 КК України «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті, частина перша ст. 309 цього Кодексу)». Згідно із ч. 4 ст. 311 КК України «особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, звільняється

від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті)».

Очевидно, що цитовані кримінально-правові приписи передбачають по дві окремі підстави звільнення від кримінальної відповідальності. Перша з них — це добровільна здача особою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів і вказання джерела їх придбання. Друга підстава — це добровільна здача особою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів і сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. Такий висновок можна зробити із структурної побудови аналізованих законодавчих приписів. Очевидно, що їх гіпотези є альтернативними і мають по три структурних елементи, співвідношення яких можна зобразити таким чином: А і (В або С.), де:

А — «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги чи прекурсори»;

В — «вказала джерело їх придбання»;

С — «сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи прекурсорів».

Таким чином, підставу звільнення від кримінальної відповідальності складають поєднання (А і В) — «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори і вказала джерело їх придбання»; та (А і С) — «особа, яка добровільно здала наркотичні засоби і сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом». В обох випадках підстава звільнення від кримінальної відповідальності є складною, являє собою складний юридичний факт. Тільки одночасне поєднання першої та однієї з альтернативних ознак становить двоєдину підставу для звільнення від кримінальної відповідальності. Тому обидві з названих підстав підлягають самостійному аналізу шляхом послідовного

аналізу першої спільної для них ознаки та другої альтернативної, властивої для кожної з них ознаки.

Перша, спільна для обох підстав звільнення від кримінальної відповідальності, ознака полягає у добровільній здачі особою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Ця ознака передбачає активні фізичні дії особи, яка вчинила злочин, що ставить передумову звільнення від кримінальної відповідальності. Слід погодитися з І. О. Никифорчиним у тому, що «здача наркотичних засобів полягає в переданні їх із незаконного володіння особи, якій вони фактично належать, у розпорядження компетентних органів держави (посадових осіб) і передбачає активну поведінку. Вона можлива як шляхом особистого з'явлення до органів влади і передання наркотичних засобів відповідній посадовій особі, так і іншим шляхом (за місцем роботи, лікування, проживання тощо). Головне, щоб здача наркотичних засобів мала адресний характер — мало місце прагнення особи врешті-решт передати наркотичні засоби органам влади»¹.

При добровільній здачі наркотичних засобів вони переходять з незаконного володіння особи, якій вони фактично належать, у розпорядження компетентних органів. При цьому добровільна здача наркотичних засобів є закінченою тоді, коли ці засоби вибули з володіння особи в адресній спрямованості, незалежно від того, чи дійшли вони до адресата здачі. Так, наприклад, якщо особа здає наркотичні засоби шляхом відправлення їх поштою на адресу відділу міліції, здача наркотичних засобів є закінченою з моменту передачі наркотичних засобів пошті. Якщо в подальшому ці засоби будуть, наприклад, виявлені і вилучені з поштового відправлення чи загубляться при пересиланні, це жодним чином не впливає на кваліфікацію дій особи, як здачу наркотичних засобів. Тобто добровільна

¹ Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 155-156.

здача наркотичних засобів полягає у вчиненні особою певних активних дій, спрямованих на передачу їх компетентним органам. При цьому особа має вчинити всі дії, які вважає за необхідне для того, щоб наркотичні засоби дійшли до адресата. У такому разі неотримання адресатом наркотичних засобів з причин, які не залежали від волі особи, що їх здавала, не заперечує факту їх здачі.

З іншого боку, не можна не погодитися з тим, що один лише намір здати наркотичні засоби або психотропні речовини (навіть висловлений у письмовій формі відповідної заяви органам внутрішніх справ) без вчинення дій, спрямованих на їх здачу, не звільняє особу від кримінальної відповідальності за незаконні дії з ними¹. Дійсно, якщо особа заявляє, що наркотичний засіб, знайдений у неї при її затриманні, вона мала намір здати правоохоронним органам, але жодних дій, спрямованих на реалізацію цього наміру вона не вчинила, це не становить собою підстави для звільнення її від кримінальної відповідальності.

Разом з тим однією з форм здачі наркотичних засобів може бути інформування особою, якій вони фактично належать, компетентних органів про бажання здати ці засоби і прохання їх забрати. Як пишуть Т. А. Боголюбова та К. А. Толпекін, «добровільною здачею наркотичних засобів може вважатися направлення в ці ж органи відповідної заяви, у якій повинні бути вказані прізвище, ім'я та по батькові і адреса заявника»². Подальші дії цих органів можуть полягати лише у відібранні добровільно зданих

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общей ред. Генерального прокурора Российской Федерации профессора Ю. И. Скуратова и Председателя Верховного Суда Российской Федерации В. М. Лебедева. — С. 566.

² Боголюбова Т. А., Толпекин К. А. Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 23-24.

наркотичних засобів і не можуть розцінюватися як виїмка наркотичних засобів, що незаконно зберігаються.

Предметом здачі, як вказується в тексті кримінального закону, є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори. В літературі підкреслювалося, що підставою для звільнення від кримінальної відповідальності може бути лише повна здача всіх предметів злочину, які знаходяться у незаконному володінні особи. Здача лише частини цих предметів не звільняє від кримінальної відповідальності¹. При цьому мають бути здані саме ті наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, які були предметом злочину, що становить передумову звільнення особи від кримінальної відповідальності. Такий висновок, на наш погляд, впливає із слів закону про те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності саме за їх (зданих наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання.

Відповідно до злочину підставу звільнення особи від кримінальної відповідальності становить лише добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, «здача наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів визнається добровільною, якщо відбулася за обставин, коли особа мала й усвідомлювала можливість продовжувати протиправну діяльність, але не побажала цим скористатися»². Таким чином, добровільність здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів має місце лише тоді, коли: по-перше, особа має об'єктивну можливість про-

¹ Див.: *Тихий В.* Условия освобождения от уголовной ответственности за незаконное владение огнестрельным оружием // Социалистическая законность. — 1978. — № 1. — С. 40.

² Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р.

довжувати далі незаконне володіння наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами чи прекурсорами; по-друге, вона суб'єктивно усвідомлює цю можливість; по-третє, перериває незаконне володіння названими предметами, передаючи їх у розпорядження компетентних органів. При цьому мотив переривання подальшого незаконного володіння кримінально-правового значення не має. Це може бути і каяття, і усвідомлення суспільної небезпеки, і страх перед кримінальним покаранням, а також причини, які виникають у зв'язку зі змінами відносин з іншими співучасниками (наприклад, помста, образа, заздрість тощо).

Про наявність у особи об'єктивної можливості продовжувати незаконне володіння наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами чи прекурсорами свідчить можливість розпорядитися ними лише іншим чином, аніж здати компетентним органам¹. Пленум Верховного Суду України стосовно ч. 3 ст. 369 КК України роз'яснив, що добровільною слід вважати усну чи письмову заяву в органи внутрішніх справ, прокуратуру, суд, інший державний орган, наділений правом порушувати кримінальну справу, зроблену з будь-яких мотивів, але не в зв'язку з тим, що про даний хабар стало відомо органам влади чи компетентним службовим особам². Пленум Верховного Суду Російської Федерації роз'яснив цю обставину більш широко. На його думку, «як добровільну здачу наркотичних засобів або психотропних речовин слід розцінювати видачу їх особою на пропозицію слідчого перед початком провадження в приміщенні виїмки або обшуку»³.

¹ Див.: *Гаспарян Н.* Что считать добровольной выдачей наркотиков // Российская юстиция. — 1999. — № 11. — С. 39.

² Про судову практику в справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 жовтня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 9-16 (вкладка).

³ Постановление Пленума Верховного Суда РФ «О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами» от 27 мая 1998 г.

Очевидно, що дане Верховним Судом РФ роз'яснення є занадто широким. Слід погодитися з А. Водоп'яновим та В. Целінським, що «при провадженні слідчих дій (огляд місця події, обшук тощо) відповідно з умовами, викладеними у примітці до ст. 228 КК РФ (ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311 КК України. — *О.Н.*), особа звільняється від кримінальної відповідальності тільки в тому випадку, якщо в неї була реальна можливість подальшого приховування від органів дізнання і попереднього слідства наркотичних засобів і психотропних речовин»¹.

Таким чином, не видається можливим сприйняти ні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, ні роз'яснення Пленуму Верховного Суду Російської Федерації. Очевидно, що перше з них занадто звужує, а друге — занадто розширює ознаку добровільності здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Справедливою є думка Н. Гаспарян, що ні факт повідомлення правоохоронних органів про вчинення особою злочину, ні порушення проти такої особи кримінальної справи, ні навіть проведення слідчих дій, спрямованих на відшукання наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів, самі собою ще не заперечують неможливості їх подальшого зберігання². Як справедливо зазначає І. О. Никифорчин, якщо у особи є реальна можливість продовжувати незаконне володіння наркотичними засобами, лише тоді можна говорити про добровільність його дій³.

Разом з тим об'єктивна можливість подальшого незаконного володіння повинна суб'єктивно усвідомлюватися особою. Ця ознака, на думку окремих дослідників, є визначальною для встановлення добровільності здачі наркотичних засобів⁴. Добровільною здача наркотичних за-

¹ Водопьянов А., Целинский В. Незаконный оборот наркотиков. — С. 19.

² Гаспарян Н. Что считать добровольной выдачей наркотиков. — С. 39.

³ Див.: Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 155.

⁴ Там само.

собів є лише в разі, коли особа усвідомлює реальну можливість проводити незаконне володіння ними. Якщо ж у особи хоч і була об'єктивна можливість продовжувати незаконне володіння наркотичними засобами, але в силу тих чи інших причин (наприклад, помилки) вона цієї можливості не усвідомлювала і у зв'язку з цим видала наркотичні засоби, добровільність у її діях відсутня. У такому випадку особа здає наркотичні засоби вимушено, її воля сформована під впливом переконання про неможливість подальшого продовження незаконного володіння¹.

Нарешті, останньою ознакою добровільної здачі наркотичних засобів, психотропних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є переривання самою особою, якій вони фактично належать, подальшого незаконного володіння. Тому не є добровільною здача наркотичних засобів, вже знайдених посадовими особами компетентних органів. У цьому зв'язку не можна погодитися з думкою Н. Гаспаряна про те, що «у випадку, коли наркотичні засоби або психотропні речовини вилучаються в результаті огляду місця події, а не обшуку або виїмки, слідчий також повинен запропонувати особі добровільно здати наркотичні засоби», і у разі отримання згоди такої особи здача повинна вважатися добровільною².

Так, П. був затриманий на ринку, де вчинив дрібну крадіжку продуктів. При особистому обшуку в нього було виявлено 320 г. гашишу і заява на ім'я начальника одного з відділів міліції, в якому він повідомляв про своє бажання добровільно видати придбаний ним рік тому і збережений у нього наркотик. Було встановлено, що П. жив біля того відділу міліції, начальнику якого було адресовано

¹ Див.: Боголюбова Т. А., Толпекін К. А. Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 24-25.

² Гаспарян Н. Что считать добровольной выдачей наркотиков. — С. 39.

його заяву. Затриманий же він був в іншому районі міста. Обставини затримання дозволили поставити під сумнів щирість намірів П. При перевірці це припущення підтвердилось. Його батьки, наприклад, повідомили, що давно просили сина кинути вживання наркотиків, але він категорично відмовився це зробити і навіть заспокоював їх, щоб вони ні про що не турбувались, тому що до кримінальної відповідальності його не зможуть притягнути. Наркотичний засіб, вилучений у П., був не річної давності, а значно раніше виготовлений¹. Отже, П., фактично намагався «добровільно здати» ті наркотичні засоби, які вже були знайдені і відібрані у нього. Більш переконливою у цьому зв'язку видається позиція М. Селіванова та О. Паневіна, які вважають, що коли наркотичний засіб вже вилучений у особи, про добровільність його здачі не може бути мови².

Таким чином, *добровільною здача наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів буде у тому випадку, коли особа власними діями припинить незаконне володіння цими речовинами при наявності у неї і усвідомленні нею реальної можливості продовжувати далі протягом якогось проміжку часу таке незаконне володіння.*

Для констатації в діях особи підстави звільнення її від кримінальної відповідальності необхідне встановлення також адресата здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, тобто суб'єктів, яким особа їх здає. КК України такого адресата не називає навіть у найзагальніших рисах. Пленум Верховного Суду України в раніше чинній постанові «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з наркотичними за-

¹ Див.: Боголюбова Т. А., Толпекін К. А. Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств. — С. 24-25.

² Див.: Селіванов М., Паневін О. Один із шляхів підвищення ефективності боротьби з наркоманією. — С. 37-38.

собами, психотропними речовинами чи прекурсорами» роз'яснював, що ним можуть бути правоохоронні органи, органи влади чи окремі посадові особи¹. На жаль, у нині чинній постанові «Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 26 квітня 2002 р. це досить слушне роз'яснення не знайшло свого місця, що, на нашу думку, є недоліком цього документа.

До правоохоронних органів за законодавством України належать органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції².

Органи влади — це поняття більш широке, і воно охоплює собою як правоохоронні органи, так і інші органи влади. За Конституцією України державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ч. 1 ст. 6). Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України (ст. 72 Конституції України). Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (ч. 1 ст. 113). Входять ще до цієї системи центральні та місцеві органи виконавчої влади. Відповідно до Указу Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» такими органами, окрім Кабінету Міністрів, є міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спе-

¹ Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 27 лютого 1998 р. // Вісник Верховного Суду України — 1998. — № 2. — С. 28.

² Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.

ціальним статусом (п. 1 Указу). Відповідно до п. 5 цього ж Указу центральні органи можуть мати свої територіальні органи (наприклад, обласні чи районні управління)¹. Місцевими ж органами виконавчої влади відповідно до ч. 1 ст. 118 Конституції є обласні, районні та міські у містах Києві та Севастополі державні адміністрації. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» вони можуть мати у своєму складі управління, відділи та інші структурні підрозділи, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України².

Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Відповідно до ч. 3 ст. 124 Конституції України судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Систему судів загальної юрисдикції складають місцеві суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, Касаційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України (ч. 18 Закону України «Про судоустрій України»).

Отже, роз'яснення Верховного Суду України слід, очевидно, розуміти таким чином, що суб'єктом отримання зданих наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів можуть бути виключно згадані органи державної влади України, їх посадові особи чи інші працівники. На наш погляд, таке роз'яснення занадто обмежувальне. Перш за все, не можна не звернути увагу на те, що ним виключаються з кола цих суб'єктів органи місцевого самоврядування. Не можна погодитися з думкою тих криміналістів, які прирівнюють органи місцевого самоврядування до органів державної влади³. Очевидно, що за змістом

¹ Про систему центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. — 1999. — № 231.

² Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р.

³ Див.: Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. и др. / Отв. ред. С. С. Яценко и В. И. Шакун. — К.: Правові джерела, 1998. — С. 677-678, 756.

Конституції України органи державної влади і органи місцевого самоврядування становлять окремі владні системи, автономні одне від одного. Тому за роз'ясненням, даним Пленумом Верховного Суду України, органи місцевого самоврядування не можна віднести до суб'єктів отримання зданих наркотичних засобів. Разом з тим ці органи є більш близькими до населення, аніж органи державної влади, і тому вірогідність можливої здачі наркотичних засобів саме їм є досить високою. І, очевидно, така здача також повинна тягнути за собою звільнення від кримінальної відповідальності, адже і в цьому разі наркотичні засоби виходять з незаконного обігу і стають підконтрольними публічній владі.

Крім того, не позбавлена сенсу, на наш погляд, і думка тих криміналістів, які вважають, що таким суб'єктом можуть бути і не владні органи. Так, наприклад, Е. Тенчов писав (стосовно здачі вогнепальної зброї та вибухових речовин), що отримувачем їх може бути, наприклад, штаб народної дружини. Звільнення від кримінальної відповідальності, на його думку, не виключається і в тих випадках, коли зброя добровільно здається не уповноваженим на те органам, скажімо, адміністрації за місцем роботи або навчання винного¹. Очевидно, що такі міркування є актуальними і щодо здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. Специфіка предмета здачі у даному випадку не виключає і такої здачі їх органам, які здійснюють їх легальний обіг. Такими органами відповідно до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» є підприємства державної та комунальної форми власності (а щодо окремих форм обігу — будь-якої форми власності) за наявності у них спеціальної ліцензії

¹ Див.: Тенчов Э. Добровольная сдача оружия и взрывчатых веществ. — С. 23.

(ст. 6). Здача їм наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів означає, що вони можуть здійснювати їх надійне зберігання, включати до легального обігу чи знищувати.

Разом з тим у кожному випадку кінцевим адресатом отримання зданих особою засобів має стати орган, який повноважний порушити кримінальну справу щодо цієї особи чи звільнити її від кримінальної відповідальності. Такими органами відповідно до ст. 4 КПК України є суд, прокурор, слідчий чи орган дізнання. Тому, якщо наркотичні засоби, психотропні речовини чи прекурсори здано не безпосередньо їм, орган, який їх прийняв, зобов'язаний повідомити ці органи про факт отримання наркотичних засобів та передати ці засоби суду, прокуратурі, слідчому чи органу дізнання для вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності або звільнення її від такої. Щодо органів, які уповноважені здійснювати контроль за порядком обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів такий обов'язок встановлено ч. 2 ст. 3 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». Ці органи зобов'язані при кожному виявленні ознак незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів надіслати інформацію або подати матеріали до відповідних правоохоронних органів, які ведуть боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Таким чином, першою складовою аналізованих підстав звільнення від кримінальної відповідальності є добровільна здача наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, тобто вчинена за власною волею особи, якій належать названі речовини, нею особисто чи з використанням інших осіб передача їх у повному обсязі будь-

яким способом під контроль органів публічної влади при наявності у цієї особи та усвідомленні нею можливості подальшого незаконного володіння такими речовинами.

Друга складова частина аналізованих підстав звільнення від кримінальної відповідальності є альтернативною. Вона, як визначається у законі, може полягати або у вказанні джерела придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, або в сприянні розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом.

Звертає на себе увагу та обставина, що такими умовами обтяжена лише підстава звільнення від кримінальної відповідальності за злочин у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Наприклад, для звільнення особи від кримінальної відповідальності за незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення, ремонт, передачу чи збування вогнепальної зброї (крім мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв, а так само носіння, виготовлення, ремонт або збування холодної зброї (частини 1 і 2 ст. 263 КК України) підставою є лише здача згаданих предметів органам влади. Закон не передбачає необхідності вказання джерела придбання зброї чи сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з її нелегальним обігом.

Стосовно ж звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів така умова передбачена, хоч вона й викликала досить обґрунтовану критику ще за часів, коли обговорювалася сама можливість включення до кримінального законодавства цієї підстави звільнення від відповідальності. Так, А. Є. Якубов писав, що закріплення в законі як складової частини підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів вказання джерела їх придбання може стати фактором бездіяльності цього припису. «Як встановлено, — пише він, — узагальненням Московського міського суду, по 87,9% справ не було виявлено джерело придбання наркотичних

засобів. Про труднощі встановлення джерела придбання наркотику говорив на конференції також Д. Д. Кажарський. Тому, — робить висновок А. Є. Якубов, — ставити згадувану вище вимогу як умову звільнення від кримінальної відповідальності при добровільній здачі наркотичних речовин просто нереально»¹.

Тим не менше і ч. 1 ст. 229¹⁰ КК України 1960 року, і ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 чинного КК України передбачає вказання джерела придбання наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів є однією зі складових підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка їх добровільно здала.

Як вже зазначалося, при добровільній здачі наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів особа власними діями перериває своє фактичне незаконне володіння названими предметами. Починатися ж це володіння може за декількома підставами, які загалом можна назвати придбанням у широкому значенні цього терміну. Першою підставою початку незаконного володіння наркотичними засобами є, як вказувалося, їх незаконне виробництво чи виготовлення, в результаті чого особа, яка їх незаконно виробила, стає їх володільцем. Другою підставою початку незаконного володіння наркотичними засобами є їх придбання у вузькому значенні цього слова. Тобто незаконне володіння наркотичними засобами, психотропними речовинами чи прекурсорами починається в результаті вчинення особою дій, які за своїми формальними зовнішніми ознаками підпадають під ознаки цивільно-правового договору (купівлю-продаж, дарування, обмін, здача на зберігання тощо) чи іншого цивільно-правового способу набуття права власності чи володіння на майно (наприклад, знахідка, скарб тощо). Нарешті

¹ Якубов А. Е. Проблемы совершенствования уголовного законодательства в борьбе с наркотизмом // Вестник Московского государственного университета. Серия 11. Право. — 1988. — № 2. — С. 58.

останньою, третьою підставою початку незаконного володіння наркотичними засобами, психотропними речовинами чи прекурсорами є їх розкрадання, в результаті чого особа також стає незаконним володільцем предмета розкрадання.

Таким чином, для того щоб бути звільненою від кримінальної відповідальності, особа повинна повідомити орган, який приймає рішення щодо звільнення, про те, чи вона сама виготовила або виробила наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, чи придбала їх, чи стала їх незаконним володільцем у результаті вчинення розкрадання.

При цьому, хоча за текстом закону не вимагається деталізація чи персоніфікація при вказуванні джерела придбання наркотичних засобів, очевидно, що вона впливає з його змісту. Сам термін «джерело» вказує на те, що особа, яка, наприклад, придбала наркотичні засоби шляхом купівлі, повинна вказати не на купівлю взагалі, як джерело придбання, а на те, де, коли, за яких умов, у кого, яку кількість наркотичних засобів тощо вона купила. Г. О. Усатий пише, що «вказівка на джерело передбачає, що суб'єкт повинен надати вірогідну інформацію про особу чи місце придбання цих засобів чи речовин. Зокрема, він має повідомити про дані особи, яка збуває наркотики або психотропні речовини, або назвати індивідуальні ознаки місця їх придбання — склад; аптека; медичний заклад; фармацевтичне підприємство; приміщення, яке використовувалось як кубло наркоманів; місце, де ростуть рослини, з яких виробляються наркотики, у тому числі й дикорослі тощо»¹. Такий висновок є слушним і, на наш погляд, впливає з того, що закон вимагає вказування саме джерела придбання наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів, а не способу їх придбання, яки-

¹ Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс. — С. 31-32.

ми, як зазначалося, є їх виробництво, виготовлення, придбання (у вузькому значенні слова) чи розкрадання.

Іншою альтернативною ознакою аналізованої підстави звільнення від кримінальної відповідальності при добровільній здачі наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів є сприяння у розкритті злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом. Поняття «розкриття злочину» є кримінально-процесуальним. Воно, наприклад, вживається у ст. 2 КПК України, де говориться про «швидке і повне розкриття злочинів». Введення ж цього терміну до кримінального законодавства є його відносною новелою. Саме тому, очевидно, ми ще не маємо ґрунтовних кримінально-правових досліджень його змісту.

Процесуалісти ж розуміють розкриття злочину як поняття, яке застосовується до окремого злочину і означає виявлення обставин даного злочину і особи, яка його вчинила. Як пише А. М. Ларін, це поняття має різні аспекти або рівні. З точки зору оперативно-розшукових служб злочин розкрито, коли встановлена підстава для притягнення особи по кримінальній справі як підозрюваного або обвинуваченого. Це необхідна, але недостатня передумова визнання злочину розкритим на подальших етапах. Слідчий вважає злочин розкритим, визнавши зібрані докази достатніми для складання обвинувального висновку. Прокурор, якщо поділяє погляд слідчого, вважає злочин розкритим, коли направляє справу до суду. Судове визнання злочину розкритим встановлюється обвинувальним вироком. І навпаки, виправдання обвинуваченого (підозрюваного) на попередньому слідстві або в суді означає виключення даного злочину з числа розкритих¹.

Разом з тим висловлювалася й думка про те, що не можна в одне поняття (розкриття злочину) вкладати різний за обсягом зміст. Перелік питань, які повинні бути

¹ Див.: Ларин А. М. Преступность и раскрываемость преступлений // Государство и право. — 1999. — № 4. — С. 85.

з'ясовані до того, як злочин буде визнано розкритим, не може змінюватися залежно від стадії кримінального процесу. Прагнення ввести «вузьке» поняття розкриття злочину означає спробу звужити коло обставин, що встановлюються по кримінальній справі, тобто обмежити предмет доказування. Подібні спроби неминуче призводять до неповноти доказування, дають можливість стверджувати, що злочин розкрито, тоді як фактично він ще не розкритий¹.

Видається, що спірне питання про те, чи можна вважати злочин розкритим на досудових стадіях, чи він є таким вже в суді, є виключно кримінально-процесуальною проблемою. Для потреб же матеріального кримінального права (і зокрема підстав звільнення від кримінальної відповідальності) слід, на наш погляд, виходити з такого. Термін «розкриття злочинів», який вживається у ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України, містить у собі дієслово недоконаного виду «розкриття». Вище вже згадувалося, що такі дієслова означають і процес певної дії, і результат такої дії. Такий підхід сприймає і кримінально-правова наука: наприклад, термін «кваліфікація» розуміється і як процес встановлення відповідності ознак вчиненого особою діяння ознакам складу злочину, і як результат цього встановлення².

Слід погодитися, на нашу думку, з позицією тих процесуалістів, які вважають, що розкриття злочину, як процес пізнавальної діяльності, проходить декілька етапів, перший з яких може мати місце ще до порушення кримінальної справи, а останній — завершується винесенням остаточного рішення у справі (вироку суду, постанови слідчого про її закриття тощо)³. Констатація розкриття

¹ Див.: *Александров Г., Танасевич В.* Понятие раскрытия преступления // Социалистическая законность. — 1978. — № 6. — С. 63-64.

² Див.: *Тарарухин С. А.* Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. — К.: Юринком, 1995. — С. 8.

³ Див.: *Герасимов И. Ф.* Теоретические проблемы раскрытия преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. — М., 1979. — С. 11, 13-17.

злочину як результат цієї діяльності є прерогативою суду або органу кримінального переслідування, і те, чи визнають вони злочин як розкритий лише на кінцевому етапі, чи будуть вважати його таким на одному з проміжних етапів, є питанням доцільності в їх діяльності. Наприклад, Генеральна прокуратура України, МВС України, СБУ, ДПА України та Мін'юст України спільним наказом від 26 березня 2002 року визначили, що розкритим вважається злочин, кримінальна справа по якому закінчена розслідуванням і по якій прийнято одне з таких рішень: а) прокурором затверджено обвинувальний висновок і кримінальна справа направлена до суду в порядку ст. 232 КПК України; б) особа, яка вчинила злочин, встановлена, але за згодою прокурора на підставі статей 7², 8, 9, 10 КПК України кримінальна справа направлена до суду для вирішення питання про звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, з примиренням обвинуваченого з потерпілим, із застосуванням до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, з передачею особи на поруки; в) особа, яка вчинила злочин, відома і є достатньо доказів, які вказують на вчинення злочину цією особою, але кримінальна справа щодо цієї особи направлена до суду для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності згідно з п. 4 ст. 6 і ст. 11¹ КПК України, внаслідок акту амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння, чи у зв'язку із закінченням строків давності; г) кримінальна справа за згодою прокурора направлена до суду для вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 7 КПК України внаслідок зміни обстановки; д) кримінальна справа закрита на підставі п. 8 ст. 6 КПК України щодо померлого обвинуваченого; е) прокурором складено обвинувальний висновок і кримі-

нальна справа направлена до суду відповідно до ст. 430 КПК України¹.

Як видно, злочин у даному разі вважається розкритим ще до розгляду справи судом. Можливо, з точки зору органів кримінального переслідування такий підхід і є в чомусь виправданим. Разом з тим у будь-якому випадку приватна особа не може сприяти цим органам у констатації результату розкриття злочинів. Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, може сприяти лише процесу діяльності компетентних органів по розкриттю злочину. Ця діяльність, як цілком слушно зазначається у літературі, включає увесь комплекс оперативно—розшукових, організаційних і оперативно-технічних і криміналістичних засобів виявлення і фіксації слідів та інших фактичних даних про злочин (злочинну діяльність)².

Отже, сприяння розкриттю злочину — це сприяння органам кримінального переслідування чи суду в отриманні фактичних даних про злочин, тобто доказів. При цьому законодавство не встановлює будь-якого критерію для визначення ступеня сприяння розкриттю злочинів, як, наприклад, це має місце у ч. 2 ст. 255 КК України, відповідно до якої звільняється від кримінальної відповідальності за створення злочинної організації, керівництво нею чи участь у ній особа, яка добровільно заявила про створення такої організації та активно сприяла її розкрит-

¹ Інструкція про єдиний облік злочинів № 20/84/293/126/18/5 від 26 березня 2002 року: Затверджена Наказом Генеральної прокуратури України від 26.03.2002 № 20; Міністерства внутрішніх справ України від 26.03.2002 № 84; Служби безпеки України від 26.03.2002 № 293; Державної податкової адміністрації України від 26.03.2002 № 126; Міністерства юстиції України від 26.03.2002 № 18/5. Офіційно не опублікована.

² Див.: Горбачев А. В. Раскрытие преступлений и доказывание // Проблемы законности: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. № 31. — 1996. — Х.: НЮАУ им. Ярослава Мудрого. — С. 159.

тю. Як відомо, закон не встановив, а практика не виробила критерію розмежування активного і звичайного сприяння розкриттю злочину. Тому слід погодитися з твердженням А. Р. Сафронова про те, що «оскільки будь-яка допомога обвинуваченого в розкритті злочину об'єктивно полегшує його розслідування і тим самим зменшує соціально-негативні наслідки вчиненого, вона повинна враховуватись при характеристиці його посткримінальної поведінки»¹, і визнати справедливою відсутність у ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України вказівки на ступінь сприяння у розкритті злочину.

На відміну від КК України, кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав вимагає від особи, яка здала наркотичні засоби і хоче бути звільненою від кримінальної відповідальності, активного сприяння у розкритті злочину. Так, відповідно до примітки до ст. 234 КК Республіки Азербайджан така особа звільняється від кримінальної відповідальності, лише якщо вона «активно сприяла розкриттю чи припиненню злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів, викриттю осіб, що їх вчинили, віднайденню майна, здобутого злочинним шляхом»². Ця ж вимога дослівно повторюється в примітці до ст. 293 КК Туркменистану³, примітці до ст. 329 КК Республіки Білорусь⁴. Навряд чи така сукупність умов (слід звернути увагу на те, що вони перераховані через кому, без роздільного сполучника) може бути реально виконана, і це, на нашу думку, дуже ускладнює, якщо не унеможлиблює, застосування даної підстави звільнення від кримінальної відповідальності у названих країнах.

¹ Сафронов А. Д. Добровольный отказ от совершения преступления и деятельное раскаяние: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / МГУ. — М., 1977. — С. 16.

² Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. — С. 137.

³ Уголовный кодекс Туркменистана. — С. 308.

⁴ Уголовный кодекс Республики Беларусь. — С. 369.

У найзагальнішому вигляді під сприянням розкриттю злочину розуміються дії винного, які допомагають у розслідуванні злочину¹. Як відомо, розкриття злочинів — це обов'язок і прерогатива лише спеціально уповноважених органів держави. Тому на приватну особу за жодних умов не може бути покладено обов'язок по вчиненню тих чи інших дій, спрямованих на їх розкриття. Вчинення таких дій є виключно правом приватної особи. Реалізація ж цього права у випадках, передбачених ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України, заохочується державою (за наявності інших передбачених законом підстав) звільненням від кримінальної відповідальності за вчинений злочин. Проте у будь-якому випадку дії особи є лише субсидіарними, додатковими, допоміжними до дій органів держави, які здійснюють протидію злочинності.

Справедливо зазначається, що сам факт повідомлення правоохоронних органів про вчинений, вчинюваний або підготовлюваний злочин вже є сприянням у його розкритті². Таке повідомлення робиться вже при здачі наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. Воно може бути як у письмовій формі, так і в усній, а також може бути виражене у конклюдентних діях — здача цих засобів вже свідчить, принаймні, про їх незаконне зберігання, а, отже про вчинення злочину. Однак таке повідомлення про вчинення злочину не може вважатися сприянням у його розкритті в аспекті ч. 4 ст. 307 та ч. 4 ст. 311 КК України, оскільки в цих статтях вказується на задачу наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів та на сприяння у розкритті злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, як на дві окремі, автономні одна від одної дії суб'єкта.

¹ Уголовное наказание в вопросах и ответах / Под ред. В. С. Комиссарова, Р. Х. Якупова. — М.: Зерцало, 1998. — С. 181.

² Див.: Брусницин Л. В. Правовое обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: временной и субъективный аспекты // Государство и право. — 1996. — № 9. — С. 82.

Дії, в яких полягає сприяння розкриттю злочинів, можуть бути найрізноманітнішими. На думку Т. А. Левінової, це може бути вказівка на співучасників злочину; надання допомоги в їх виявленні, в необхідних випадках — затриманні і доставленні до правоохоронних органів; правдиве викладення усіх обставин вчиненого злочину; активна участь у слідчих діях; допомога у відшукуванні речових доказів тощо¹. В коментарях до КК Російської Федерації сприяння розкриттю злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, розуміють як вказівку місця зберігання наркотиків або психотропних речовин або місця зберігання грошей чи іншого майна, одержаного в результаті збуту наркотиків і психотропних речовин, вжиття заходів до затримання співучасників тощо². Є також тлумачення цього поняття як особистої добровільної участі суб'єкта в передбачених законодавством про оперативно-розшукову діяльність заходах кримінальної міліції або іншого органу дізнання, спрямованих на розкриття або припинення даного злочину, встановлення фактичних обставин справи, причетних до вчинення злочину осіб, місце знаходження останніх та їх затримання, розшук і повернення викраденого або вилученого із обороту майна тощо³.

Таким чином, *сприяння розкриттю злочинів полягає у добровільному наданні особою суду чи органу кримінального переслідування даних, що можуть бути використані як дока-*

¹ Див.: *Левина Т. А. Деятельное раскаяние при совершении налоговых преступлений: pro et contra* // Налоговые и иные экономические преступления: Сб. науч. статей: В 2 кн. / Под ред. Л. Л. Кругликова. — Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 2000. — С. 58.

² Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: В 2-х т. / Под ред. О. Ф. Шишова. — М.: ООО «Новая волна», 1998. — Т. 2. — С. 250.

³ Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под ред. проф. Ю. И. Скуратова и Председателя Верховного Суда Российской Федерации В. М. Лебедева. — С. 566.

зи по справі про цей злочин. Ці дані можуть бути надані у формі показань на допиті чи при проведенні інших слідчих дій; у формі документів чи у формі речових доказів (ч. 2 ст. 65 КПК України). Як сприяння у розкритті злочину має також розцінюватися і вчинення особою суспільно корисних, правомірних дій, передбачених статтями 38 та 43 КК України. Дійсно, затримання злочинця, який вчинив злочин у сфері обігу наркотичних засобів, чи виконання спеціального завдання у складі організованої групи чи злочинної організації, яка вчинює такі злочини, також дає суду та органам кримінального переслідування фактичні дані, які можуть бути використані як докази в ході розкриття цих злочинів.

Важливим, з точки зору законності звільнення особи від кримінальної відповідальності за аналізованої підстави, є також встановлення кола злочинів, сприяння у розкритті яких вимагається для такого звільнення. У законі ці злочини названі як «пов'язані з їх (наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів. — О.Н.) незаконним обігом». Пунктом 1 ст. 1 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів визначається як «діяння, пов'язані з культивуванням рослин, що містять наркотичні речовини, виробленням, виготовленням, зберіганням, розподілом, торгівлею, використанням, переміщенням на території України та за її межами наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які здійснюються з порушенням вимог Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів». Таке розуміння «незаконного обігу наркотичних засобів» більш широке, ніж те, що дається у підпункті «м») ст. 1 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року, відповідно до

якого «незаконний обіг» означає культивування або будь-яку дію по збуту наркотиків на порушення постанов даної Конвенції. Отже, виготовлення, виробництво, а також перевезення наркотиків не охоплюються в даному контексті поняттям незаконного обігу. Однак, справедливо зазначає І. О. Никифорчин, в останній час намітилась тенденція більш широкого застосування поняття «незаконний обіг наркотичних засобів»¹.

Відповідно до резолюції II Конгресу ООН у Віденському міжнародному центрі в рамках Економічної і Соціальної Ради ООН розроблений проект Міжнародної конвенції по боротьбі проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, який у червні 1988 року був розглянутий 10-ю спеціальною сесією Комісії по наркотичних засобах. У грудні 1988 року у Відні згадана Конвенція була прийнята на конференції представників передбачених держав-учасниць — членів ООН. Україна приєдналась до неї у січні 1989 року. Конвенція передбачає, що кожна держава, яка підписала її, бере на себе обов'язок визнати правопорушенням по кримінальному праву навмисні дії, пов'язані з: незаконним обігом наркотиків; виготовленням або розповсюдженням матеріалів або обладнання для незаконного виробництва, переробки або виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин; приховуванням, утаюванням або змінюванням джерела або володільця власності, одержаної в результаті незаконного обороту наркотиків, придбанням, зберіганням або використанням власності, якщо відомо, що вона одержана в результаті незаконного обігу наркотиків; зберіганням матеріалів або устаткування для незаконного виробництва, переробки або виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин, якщо відомі джерело їх придбання і цілі використання; співучасть або при-

¹ Див.: *Никифорчин И. А.* Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 58-60.

четність до названих дій, які мають відношення до незаконного обігу наркотиків.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що в даній Конвенції поняття «незаконний обіг» трактується більш широко, оскільки, крім культивування і збуту, воно охоплює незаконне виробництво, переробку або виготовлення наркотичних засобів. Таким чином, незаконний обіг наркотичних засобів доцільно розглядати як збірне поняття, яке припускає вчинення будь-якої дії з наркотичними засобами, яка чинним КК України передбачена як злочин¹, тобто діянь, передбачених статтями 305 — 320 КК України. При цьому, однак, у літературі висловлювалася думка, що навряд чи можна відносити до нелегального наркообігу неліцензоване культивування наркотиковмісних рослин (ст. 310 КК України), що вчиняється без наявності цілей виробництва наркосировини для збуту її іншим². З огляду на викладене з такою позицією погодитися не є можливим, а тому сприяння у розкритті згаданого злочину також повинно розцінюватися як складова підстави для звільнення від кримінальної відповідальності.

2.4. Звернення до лікувального закладу та початок лікування від наркоманії як підстава звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 309 КК України)

Відповідно до ч. 4 ст. 309 КК України особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної

¹ Див.: *Никифорчин И. А.* Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 58-60.

² Див.: *Хруппа М.* Виробити кримінологічне поняття нелегального обороту наркотичних засобів. — С. 33.

відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, тобто злочину, передбаченого ч. 1 ст. 309 КК України. Як і дві інших, ця підстава спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів є складною, тобто являє собою складний юридичний факт. Пленум Верховного Суду України справедливо звернув увагу судів на цю обставину, відзначивши, що «звільняється від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК за дії, передбачені ч. 1 цієї статті, винна особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії. Вирішуючи питання про звільнення від кримінальної відповідальності з цієї підстави, суду необхідно з'ясовувати, чи дійсно особа страждала на наркоманію і потребувала лікування від неї, чи дійсно вона звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування добровільно, а не вимушено і чи дійсно ставить за мету вилікуватися від наркоманії, а не ухилитися в такий спосіб від кримінальної відповідальності за вчинений злочин»¹.

Таким чином, аналізована підстава звільнення від кримінальної відповідальності є двоєдиною, вона розпадається на дві складових. Першою складовою аналізованої підстави звільнення від кримінальної відповідальності є добровільне звернення особи до лікувального закладу. Ця складова підстави звільнення від кримінальної відповідальності описується у законі через визначення її характерних ознак.

Власне під самим зверненням до медичного закладу в літературі розуміється «прохання, заява чи вимога, звернена до організації (установи) охорони здоров'я шляхом особистої явки або іншим чином»². У цілому таке визна-

¹ Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р.

² Див.: *Никифорчин И. А.* Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств. — С. 157.

чення може бути сприйняте як відправне. Дійсно, очевидно, що звернення до лікувального закладу може бути як особистим, так і не пов'язаним з особистою явкою особи до цього закладу. Такий висновок впливає з етимології слова «звернення», яке означає «вислів, думка, прохання тощо, спрямовані до когось»¹.

Таким чином, «звернення» як складовий елемент аналізованої підстави звільнення від кримінальної відповідальності має інформативний, а не поведінковий характер. Основним його змістом є передача певної інформації від одного суб'єкта до іншого. Спосіб же, яким ця інформація передана, не має визначального значення, а тому може бути будь-яким.

Такий висновок має суттєве значення для стимулювання звернення осіб за медичною допомогою, а значить — і ефективності дії ч. 4 ст. 309 КК України. Відомо, що наркомани часто через різні причини не бажають, щоб стороннім було відомо про їх захворювання і проходження курсу лікування від наркоманії, що стримує їх від добровільного звернення до лікувальних закладів². Саме тому слово «звернення» у ч. 4 ст. 309 КК України слід розуміти як передачу інформації до закладу охорони здоров'я про певну особу. Способи передачі цієї інформації можуть бути різними. Перш за все, це дійсно безпосереднє з'явлення такої особи до лікувального закладу та повідомлення відповідної інформації. Крім того, така інформація може бути передана і через інших осіб. Такими особами можуть бути як родичі чи знайомі особи, яка повідомляє інформацію, так і будь-які сторонні щодо неї особи, у тому числі представники самого лікувального закладу — лікарі, санітари,

¹ Головащук С. І. Словник-довідник з правопису слововживання / За ред. В. М. Русанівського. - К.: Наукова думка, 1989. — С. 627.

² Див.: Бережной А. В. Принудительное лечение наркоманов и права человека // Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності: Матеріали науково-практичної конференції 24-25 вересня 1999 року. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 272.

персонал «швидкої допомоги» тощо. Нарешті, вказана інформація може бути передана і шляхом використання пошти чи інших засобів зв'язку — телеграфу, телефону, факсу, електронної пошти тощо. У будь-якому випадку кожен із названих способів повинен забезпечити передачу інформації від особи до закладу охорони здоров'я.

Щоб бути складовою частиною підстави звільнення від кримінальної відповідальності, звернення до закладу охорони здоров'я має відповідати низці прямо визначених законом чи таких, що недвозначно впливають з нього, ознак.

Першою такою ознакою є суб'єкт звернення. Частиною 4 ст. 309 КК України визначається, що звільняється від кримінальної відповідальності та особа, яка не лише звернулася до лікувального закладу, а й розпочала лікування від наркоманії. Таким чином, особа, яка може бути звільнена від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 КК України, обов'язково є хворою на наркоманію. Цей висновок підтверджується і положенням закону про те, що така особа звільняється від кримінальної відповідальності лише за виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення і пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів без мети збуту. Вчинення названих дій без такої мети саме і свідчить про те, що особа для власних потреб займалася незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів.

Слід зазначити, що протягом значного періоду часу в юридичних, у тому числі кримінально-правових дослідженнях термін «наркоманія» розуміли не в тому значенні, яке в нього вкладає медицина. Так, А. Пиворюнас та Ю. Печкайтис розглядають наркоманію як одне з явищ, що супроводжує злочинність та породжує її, вважають, що взаємозв'язок наркоманії та злочинності визначається протиправними діями, пов'язаними з виробленням, роз-

повсюдженням наркотиків і т. д.¹ На думку Л. В. Сердюк, наркоманія — це застосування наркотичних засобів, офіційно визнаних та затверджених як такі, з вираженим розвитком потреби в постійному або періодичному збудженні шляхом прийому наркотику².

Розуміння наркоманії як антисоціального явища, що полягає у несанкціонованому вживанні наркотичних засобів та межує зі злочинністю, очевидно, було підставою і для криміналізації вживання наркотичних засобів без призначення лікаря у радянському кримінальному праві.

Однак сучасна медицина беззастережно доводить, що наркоманія — це не злочин, не антисоціальне явище, не просто несанкціоноване вживання наркотиків, а хвороба. Медики визначають наркоманію як хворобу, яку викликає систематичне вживання наркотиків і яка проявляється синдромом зміненої реактивності, психічної і фізичної залежності, а також деякими іншими психотропними і соціальними феноменами³. Діагноз наркоманії встановлюється в тому випадку, коли є клінічні ознаки захворювання за наявності кількох провідних синдромів: психічної залежності — патологічного потягу до наркотику, фізичної залежності — комплексу соматоневрологічних обтяжливих хворобливих змін за умови зловживання лише одним наркотиком. Наприклад, при зловживанні опієм або його алкалоїдами ставиться діагноз «опійна наркоманія».

На жаль, останнім часом намітилася стала тенденція до збільшення захворювання на наркоманію. Якщо в 1980 р.

¹ Див.: Пиворюнас А., Печкайтис Ю. О необходимости совершенствования уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за преступления, связанные с наркоманией // Результаты исследований и перспективы борьбы с преступностью в Литовской ССР: Тезисы докладов республ. конференции 3-4 декабря 1987 г. — Вильнюс, 1987. — С. 32.

² Сердюк Л.В. Вопросы совершенствования борьбы с наркоманией и токсикоманией. — С. 54.

³ Див.: Наркомания у подростков // В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. — К., 1989. — С. 6.

в Україні на обліку стояло 4,3 тисячі осіб, які зловживали наркотиками, то в 1990 р. їх вже було 22,5 тисячі, у 1999 р. — 86,6 тисяч, в 2000 р. — 95,6 тисяч, а в 2001 — 107,1 тисячі, з яких 80% — це особи віком до 30 років¹. Причому це лише видима верхівка айсберга. Очевидно, що кількість незареєстрованих наркоманів є значно більшою.

У початковій стадії захворювання хворі звичайно вживають високі терапевтичні дози наркотику. При цьому виявляється психічна залежність від нього, що характеризується хворобливим споживанням наркотиків для виникнення наркотичного сп'яніння — стану ейфорії. В подальшому настає розгорнута стадія наркоманії з розвитком фізичної залежності від наркотику, в основі якої лежить абстинентний синдром — комплекс надто тяжких розладів, що виникають внаслідок припинення вживання наркотичних засобів (загальна слабкість, розбитість, розлад сну, пригнічений настрій, дратівливість, підозрюваність, тривога, страх тощо). В тяжких випадках абстиненції розвиваються гострі психічні стани запаморочення свідомості, марення, галюцинації, а також судомні напади. Наркомани часто або регулярно вживають дози наркотику, токсичні для здорової людини, і добре їх переносять. Але при зовнішній відсутності інтоксикації, при звиканні виникає дуже глибоке та сильне отруєння організму. Остаточна стадія наркоманії полягає в поглибленні фізичної залежності від наркотику, наростанні незворотних змін в організмі хворого і деградації особистості — аж до недоумства².

Розуміння наркоманії саме як хвороби людини, а не злочину чи іншого соціального зла, поступово стало

¹ Див.: *Золотарьова Н.* Проблеми вдосконалення адміністративного законодавства, що регулює протидію незаконному обігу наркотиків // *Право України.* — 2002. — № 9. — С. 95-96.

² Див.: *Дидковская С. П., Фесенко Е. В., Гарницкий С. П.* Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы. — С. 13-14.

превалювати і в юриспруденції¹. «Наркоманія — пишуть Т. А. Боголюбова і К. А. Толпекін — це захворювання, а не злочин, внаслідок цього до осіб, що страждають на це захворювання, якщо, звичайно, вони не вчиняють інших злочинних діянь, у тому числі спрямованих на поширення наркотиків (наприклад, розкрадання, збут, схилення до їх вживання інших осіб тощо), треба ставитися як до хворих»². Верховний Суд США ще у 1962 році в справі «Робінсон проти Каліфорнії» вперше записав у рішенні, що наркоман — це хвора людина і його необхідно лікувати на відміну від розповсюджувача, який спричиняє подвійну шкоду — здоров'ю споживача і державі, закони якої він порушує³.

Таким чином, суб'єктом звернення за медичною допомогою є хвора особа, яка хворіє на наркоманію. При цьому закон не вимагає, щоб факт хвороби на наркоманію був підтверджений медичним діагнозом на момент звернення такої особи за допомогою. Однак оскільки хвороба на наркоманію є обов'язковою ознакою суб'єкта, який підлягає звільненню від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК України, то до моменту прийняття рішення про таке звільнення вона має бути підтверджена наявними у кримінальній справі доказами. Відповідно до ч. 4 ст. 12 Закону України «Про заходи про-

¹ Див., напр.: *Кузнецова Н. Ф.* Эффективность правовых средств борьбы с наркотизмом // Вестник МГУ. — Серия 11. Право. — 1988. — № 2. — С. 36; *Музыка А.* Злочини в галузі обігу наркотичних засобів (зауваження до глави XIII проекту КК України) // Право України. — 1996. — № 12. — С. 59; *Боголюбова Т. А., Толпекін К. А.* Наркотизм и наркомания: основные направления борьбы и профилактики // Советское государство и право. — 1989. — № 1. — С. 79; *Ярковой В.* Почему наркомельцы уходят от ответственности. — С. 37; та ін.

² *Боголюбова Т. А., Толпекін К. А.* О некоторых уголовно-правовых и криминалистических проблемах борьбы с наркотизмом // Борьба с преступлениями против личности и обуславливающими их антиобщественными явлениями: Сборник научных трудов. — С. 34.

³ Див.: *Тюрин Л.* Федеральное законодательство и проблема наркобизнеса в США // Закон. — 1993. — № 5. — С. 60.

тидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та зловживанню ними» діагноз «наркоманія» встановлюється лікарсько-консультативною комісією. Тому єдиним доказом, який підтверджує наявність у особи захворювання на наркоманію, може бути відповідний висновок лікарсько-консультативної комісії. Якщо ж діагноз «наркоманія» був поставлений лікарем-наркологом, то з метою підтвердження або непідтвердження цього діагнозу лікар направляє таку особу на обстеження у стаціонарних умовах до наркологічного закладу, лікарсько-консультативна комісія якого лише і може встановити остаточний діагноз¹.

Другою ознакою аналізованої складової частини підстави звільнення від кримінальної відповідальності є добровільність звернення до медичного закладу.

Законодавство України передбачає дві підстави лікування наркоманії — добровільне звернення особи за лікуванням та примусове лікування (статті 14 та 16 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»). Існування можливості примусового лікування наркоманів, як правило, пояснюється тим, що це захворювання становить велику загрозу як для самого хворого, так і для суспільства в цілому². Однак, на думку багатьох спеціалістів (психіатрів, наркологів, соціологів), неможливо досягти позитивного результату без

¹ Про затвердження Порядку проведення медичного огляду та медичного обстеження осіб, які зловживають наркотичними засобами або психотропними речовинами: Наказ Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства внутрішніх справ України від 16 червня 1998 р. (пункти 5, 6, 7 Порядку).

² Див.: *Анисимов Л. Н.* Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. — С. 96-97.

³ Див.: *Бережной А. В.* Принудительное лечение наркоманов и права человека // Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності: Матеріали науково-практичної конференції 24-25 вересня 1999 року. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 269-276.

наявності бажання з боку хворого на наркоманію відмовитися від приймання наркотичних засобів, а тому існування можливості примусового лікування хворих на наркоманію взагалі викликає серйозні сумніви. На думку провідних лікарів-наркологів України, негативним є не лише сам термін «примусове лікування», але і сама ідея такого способу лікування на наркоманію, оскільки хвороба, на їх думку «не може бути вилікувана, якщо хворий не погоджується прийняти необхідні ліки, а наручники, гамівна сорочка, насильницьке введення в організм хворого призначених ліків — садистський метод»¹. Сумнівною є і відповідність примусового лікування хворих на наркоманію положенням Конституції України про особисту недоторканність людини (ст. 29), про право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49) тощо.

Добровільність звернення за медичною допомогою є не лише запорукою успішності лікування, а й необхідною ознакою підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності. Очевидно, що добровільність при зверненні за медичною допомогою слід розуміти так само, як і добровільність при здачі наркотичних засобів. У теорії кримінального права сформульовано положення про те, що терміни, які неодноразово вживаються у кримінальному законі (так звані «наскрізні терміни») «закріплюють поняття, що мають в усіх випадках один і той же зміст, безвідносно до того, до якої кримінально-правової норми вони включені»². Таким чином, добровільність як ознаку звернення до закладу охорони здоров'я слід розуміти як вибір особою за власною вільною волею варіанту поведінки, який полягає у зверненні до лікувального закладу при об'єктивній наявності та суб'єктивному усвідом-

¹ Див.: Селіванов М. П., Хрупна М. С. Антинаркотичне законодавство України. — К.: Юринком, 1997. — С. 142-143.

² Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. — 1987. — № 4. — С. 81.

ленні особою можливості протилежного варіанту поведінки — не звертатися до такого закладу.

При цьому на добровільність звернення людини жодним чином не впливає те, за чією ініціативою (самої особи, її батьків, близьких родичів тощо) відбулося таке звернення¹. Воно буде добровільним і в тому разі, коли відбулося на пропозицію лікаря-нарколога, який зобов'язаний зробити таку пропозицію кожній особі, відносно якої встановлено діагноз «наркоманія»².

З метою заохочення осіб, хворих на наркоманію, до добровільного звернення до органів охорони здоров'я законодавство України встановлює можливість забезпечення такої особи, на її прохання, анонімності лікування. При цьому передбачається, що відомості про таке лікування можуть бути передані лише правоохоронним органам у разі притягнення цієї особи до кримінальної або адміністративної відповідальності³. Таким чином, на запит органу кримінального переслідування або суду лікарський заклад видає довідку, яка підтверджує факт добровільності звернення особи за медичною допомогою. Цей документ має бути долучений відповідними органами як доказ до кримінальної справи.

Третьою ознакою добровільного звернення до медичного закладу є зміст такого звернення. Кримінальний закон прямо не вказує на можливий його зміст. Однак, беручи до уваги другу складову цієї підстави звільнення від кримінальної відповідальності, яка полягає у початку лікування від наркоманії, можна зробити висновок, що змістом звернення до медичного закладу є прохання про лікування наркоманії.

¹ Див.: Дидковская С. П., Фесенко Е. В., Гарницкий С. П. Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы. — С. 140.

² Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15 лютого 1995 р. (ч. 1 ст. 14).

³ Там само.

Прохання про лікування наркоманії може бути висловлене як безпосередньо, так і в опосередкованій формі. Це зумовлюється тим, що на момент звернення особа ще може і не знати про наявність у неї захворювання на наркоманію. Тому змістом її звернення може бути, наприклад, прохання про зняття абстинентного синдрому, про лікування іншої хвороби, за яку особа сприйняла симптоми наркоманії, про діагностування наркоманії тощо.

Четвертою ознакою добровільного звернення за медичною допомогою, визначеною КК України, є суб'єкт, якому адресоване таке звернення. У частині 4 ст. 309 КК України цей суб'єкт названий як «лікувальний заклад». У КК України 1960 року (ч. 2 ст. 229¹⁰) такий суб'єкт називався «медичним закладом». Така зміна термінології, очевидно, викликана вживанням терміна «лікувальний заклад» у ч. 3 ст. 49 Конституції України. Разом з тим у тій же частині згаданої статті Конституції вживається і термін «заклад охорони здоров'я». При цьому обидва вони, очевидно, використовуються як синоніми.

Поняття «заклад охорони здоров'я» розкривається у п. 3 ч. 1 ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Згідно з Основами під ним розуміють підприємства, установи та організації, завданням яких є забезпечення різноманітних потреб населення в галузі охорони здоров'я шляхом надання медико-санітарної допомоги, включаючи широкий спектр профілактичних і лікувальних заходів або послуг медичного характеру, а також виконання інших функцій на основі професійної діяльності медичних працівників¹. Основні види закладів охорони здоров'я називаються у ч. 1 ст. 16 Основ, відповідно до якої до них належать санітарно-профілактичні, лікуваль-

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4. — Ст. 19.

но-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі, санаторно-курортні, аптечні, науково-медичні та інші заклади охорони здоров'я. Таким чином, відповідно до законодавства України про охорону здоров'я закладом охорони здоров'я є юридична особа, що здійснює відповідну діяльність. Слушно стверджується, що «це можуть бути як державні лікарні, поліклініки, диспансери тощо, так і медичні центри, кабінети або інші установи недержавного сектору, але останні повинні бути зареєстровані у встановленому законом порядку»¹.

Крім того, ст. 17 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачає також можливість здійснення індивідуальної підприємницької діяльності в сфері охорони здоров'я. Відповідно до цієї статті держава заохочує і підтримує таку діяльність, якщо вона здійснюється за наявності дозволу (ліцензії) на її провадження. Тобто законодавством України передбачається можливість здійснення в галузі охорони здоров'я підприємницької діяльності без утворення юридичної особи (підприємства, установи чи організації).

Така діяльність, яку можуть здійснювати юридичні та фізичні особи у галузі охорони здоров'я, полягає у наданні медико-санітарної допомоги, яка включає до себе широкий спектр профілактичних і лікувальних заходів або послуг медичного характеру на основі професійної діяльності медичних працівників. Відповідно до п. 4 ч. 1 статті 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я медико-санітарна допомога — це «комплекс спеціальних заходів, спрямованих на сприяння поліпшенню здоров'я, підвищення санітарної культури, запобігання захворюванням та інвалідності, на ранню діагностику, допомогу

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, В. І. Антипов та ін. / За ред. С. С. Яценка. — К.: А.С.К., 2002. — С. 694.

особам з гострими і хронічними захворюваннями та реабілітацію хворих та інвалідів».

Таким чином, відповідно до законодавства України медико-санітарну допомогу можуть надавати як заклади охорони здоров'я (юридичні особи), так і індивідуальні підприємці, які діють без створення юридичної особи. Кримінальний закон же обмежує коло адресатів звернення за медичною допомогою при звільненні від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 лише юридичними особами — лікувальними закладами. Здається, що така позиція законодавця не є виправданою. Перш за все, вона обмежує можливості особи бути звільненою від кримінальної відповідальності у зв'язку із зверненням по медичну допомогу. Адже хвора на наркоманію особа може звернутися і до, наприклад, приватно-практикуючого лікаря-нарколога, так званого «сімейного» лікаря, іншої особи, що здійснює приватно-підприємницьку діяльність у галузі охорони здоров'я. Однак у даному випадку, за наявності всіх інших необхідних обставин, вона не може бути звільнена від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 309 КК України, оскільки в цій частині говориться лише про звернення до лікувальних закладів. Крім того, таке обмеження кола суб'єктів, до яких особа може звернутися за медичною допомогою і в зв'язку з цим бути звільненою від кримінальної відповідальності, побічно впливає і на рівноправність всіх форм здійснення підприємницької діяльності, проголошену ч. 1 ст. 12 Закону України «Про підприємницьку діяльність»¹.

Таким чином, *ч. 4 ст. 309 КК України потребує певного удосконалення. Видається за необхідне розширити в ній перелік (коло) адресатів звернення за медичною допомогою*

¹ Про підприємницьку діяльність: Закон України від 7 лютого 1991 року // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 14. — Ст. 168.

за рахунок включення до нього вказівки на лікарів, які займаються приватною лікарською практикою поза лікувальними закладами. З цією метою згадану частину після слів «до лікувального закладу» слід доповнити словами «або лікаря, який здійснює індивідуальну підприємницьку діяльність у галузі охорони здоров'я».

Таке формулювання дозволить не лише розширити коло можливих адресатів звернення за медичною допомогою, а й виключити з нього тих лікарів чи знахарів, які хоч і надають медико-санітарні послуги населенню, але не мають дозволу (ліцензії) на таку діяльність. Очевидно, що діяльність таких осіб, хоч іноді і дає позитивні результати, разом з тим несе у собі значно більший ризик заподіяння шкоди здоров'ю особи, побічних результатів лікування тощо. Надання наркологічної допомоги такими суб'єктами (як це, наприклад, мало місце у Харкові з організацією «Нарконон»)¹ нерідко пов'язане з псевдонауковим характером окремих вчень.

Отже, першою складовою аналізованої підстави звільнення від кримінальної відповідальності є *добровільне звернення за медичною допомогою, тобто вчинене особою на власний розсуд особисто чи через інших осіб звернення будь-яким способом до лікувального закладу чи окремого лікаря з проханням провести лікування її від наркоманії при наявності у цієї особи та усвідомленні нею можливості продовження нелікування цієї хвороби.*

Другою складовою аналізованої підстави звільнення від кримінальної відповідальності є початок лікування від наркоманії. На нашу думку, законом справедливо визначається як складова підстава звільнення від кримінальної відповідальності саме початок лікування від наркоманії, а не саме лікування, закінчення курсу лікування чи остаточне вилікування наркоманії. По-перше, процес ліку-

¹ Молодеж і наркотики (соціологія наркотизма) / Под ред. проф. В. А. Соболева і доц. І. П. Рущенко. - Х.: Торсинг, 2000. - С. 282.

вання займає певний, часто довгий, проміжок часу, протягом якого неможливо було б особу ні притягнути до кримінальної відповідальності, ні звільнити від такої. По-друге, в останній час спеціалісти-наркологи все частіше висловлюють думку, що повністю вилікувати від наркоманії неможливо. В медицині є такий термін: «ремісія», тобто тимчасовий послаблений прояв хвороби. У наркоманів вона може тривати до кількох років, а потім починається загострення¹. А. Лешнер, директор Національного інституту з проблем наркоманії США, вважає, що лікар, який лікує наркологічну залежність, не повинен прагнути до обов'язкового видужання пацієнта. Його зусилля повинні бути направлені на довгочасну медичну підтримку, на увагу до свого пацієнта, що сприяє успіху в процесі видужання і пом'якшує гірші симптоми захворювання².

Поняття «лікування від наркоманії» має медичний зміст. Воно не може обговорюватися та уточнюватися правознавцями. Задачею юридичної (зокрема кримінально-правової науки) є визначення лише моменту, коли, як вказується у ч. 2 ст. 309 КК України, лікування від наркоманії може вважатися таким, що почалося.

З точки зору медицини лікування хворих на наркоманію включає комплекс заходів, спрямованих на ліквідацію основних психічних і соматичних проявів захворювання. На першому етапі лікування в стаціонарних умовах проводиться купірування абстинентного наркоманійного синдрому (сомато-вегетативних, неврологічних, психопатологічних порушень і патологічного потягу до наркотиків). При опійно-барбітуровому ускладненні наркоманії і кокаїніоксироновій полінаркоманії здійснюється одномо-

¹ Див.: *Бережной А.В.* Принудительное лечение наркоманов и права человека // Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності: Матеріали науково-практичної конференції 24-25 вересня 1999 року. — С. 269-276.

² Новый взгляд // Семья и школа. — 1998. — № 1.

ментне віднімання опіатів, а дози барбітуратів і ноксирона знижуються поступово. Всім хворим у цей період проводиться детоксикаційна терапія (сірководиста магнезія, вітаміни групи В, гіпоглікемічні дози інсуліну тощо), а також призначаються серцево-судинні препарати (кордіамін, камфора, кофеїн, панангін тощо). В обов'язковому порядку застосовуються фізіотерапевтичні процедури (хвойні ванни, електросон тощо). Для попередження колаптоїдних явищ використовують речовини, які благотворно впливають на тонус кровоносних судин. Тривалість першого етапу складає 5-6 тижнів. На другому етапі лікування основна увага приділяється психотерапевтичній роботі з хворими. Застосовуються спеціальні методи: гіпнотерапія, емоційно-стресовий вплив у ході бесід, орієнтованих на форми раціональної психотерапії. Про досягнення певного рівня душевної реставрації свідчить ступінь відповідальності хворого, здатність його до критичного усвідомлення попереднього негативного досвіду, встановлення вольового потенціалу. При лікуванні хворих на наркоманію враховуються особливості кожного конкретного випадку, які визначаються клінічною картиною захворювання, наркотичними засобами, що вживалися, давністю наркотизації, супутніми соматичними захворюваннями, характером і виразністю особистих девіацій, соціальним статусом і віком¹. Це — традиційний метод лікування наркоманії. Крім нього, в сучасній медицині досить широко використовується ціла низка так званих нетрадиційних методів лікування, пов'язаних з гіпнотичним, гомеопатичним чи іншим впливом на наркомана.

Законодавство України не визначає моменту, коли лікування від наркоманії може вважатися таким, що почалося. Однак системний аналіз частин 1, 2 та 3 ст. 14 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу

¹ Див.: Дидковская С. П., Фесенко Е. В., Гарницкий С. П. Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы. — С. 33-34.

наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» дає можливість зробити висновок, що лікуванням від наркоманії ще не є встановлення такого діагнозу. Відповідно до ч. 1 згаданої статті, якщо в результаті медичного огляду чи медичного обстеження встановлено, що особа, яка зловживає наркотичними засобами або психотропними речовинами і відносно якої встановлено діагноз «наркоманія», потребує лікування, у тому числі в стаціонарних або амбулаторних умовах, лікар-нарколог лише зобов'язаний запропонувати такій особі пройти курс добровільного лікування і видати направлення до наркологічного закладу для такого лікування. Тобто закон прямо говорить про те, що встановлення діагнозу є лише передумовою для подальшого лікування. Таке лікування відповідно до ч. 2 згаданої статті може полягати у вжитті невідкладних лікувальних заходів для усунення залежності особи від наркотичних засобів або психотропних речовин, що проводяться в режимі госпіталізації у визначеному для цього спеціалізованому медичному закладі. Якщо ж зазначені заходи не є обов'язковими або залежність від наркотичних засобів чи психотропних речовин усунуто, наркоман може бути переведений під нагляд закладу для амбулаторного лікування (ч. 3 ст. 14).

Отже, *початком лікування наркоманії слід, за загальним правилом, вважати початок здійснення невідкладних лікувальних заходів для усунення залежності особи від наркотичних засобів чи психотропних речовин.* Це, наприклад, можуть бути масивні інфузії дезінтоксикаційних засобів (гемодезу, поліглюкіну тощо), застосування дихальних аналептиків (при колапсі), діуретиків (лазікс, манінтол), які застосовуються для невідкладної допомоги при тяжких формах гашишизму в режимі госпіталізації¹. У тих же

¹ Див.: Наркоманія у подростков // В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. — С. 12.

випадках, коли вжиття таких заходів не є необхідним (наприклад, у більшості випадків кофеїнізму¹), початком лікування від наркоманії є поставлення особи під нагляд наркологічного закладу чи початок амбулаторного лікування. При цьому *початком лікування має вважатися початок здійснення лікарем тих заходів, у яких полягає лікування, а не початок впливу цих заходів на організм хворого.*

Так, наприклад, якщо лікування опійної наркоманії полягає у внутрішньовенному крапельному введенні дезінтоксикаційних засобів, тіаміну і піридоксину гідрохлориду, а також аскорбінової кислоти², то початком лікування є не власне встановлення крапельниці особі, а призначення лікарем цього виду лікування. Звичайно, такий висновок є справедливим лише за умови, що особа має намір піддатися визначеному їй способу лікування від наркоманії у встановлений лікарем строк. При цьому відкладення здійснення лікувальних процедур через об'єктивні, незалежні від особи причини (наприклад, у зв'язку з відсутністю виписаних лікарем ліків або відсутністю у лікувального закладу об'єктивної можливості почати лікування особи) не заперечує, на мій погляд, наявності підстави для звільнення від кримінальної відповідальності. Слід погодитися з Л. В. Головком у тому, що в подібних випадках «надмірна юридична казуїстика є недоречною» і об'єктивна, незалежна від волі особи, яка вчинила злочин, неможливість повного виконання всього «складу» підстави звільнення її від кримінальної відповідальності не повинна бути перешкодою для прийняття позитивного рішення щодо звільнення³.

¹ Большая медицинская энциклопедия / Главный ред. А. Н. Бакулев. — М.: Советская энциклопедия, 1956. — Т. 19. — С. 958-959.

² Див.: Наркомания у подростков // В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. — С. 22.

³ Див.: Головка Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — С. 428-429.

2.5. Кримінально-правові наслідки звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів

Звільнення від кримінальної відповідальності, як діяльність держави в рамках кримінально-правових відносин, має свої кримінально-правові наслідки. Очевидно, що головним таким наслідком, який саме і відбиває сутність даного інституту, є незастосування до особи тих правообмежень, у яких полягає кримінальна відповідальність. Це так званий основний, визначальний кримінально-правовий наслідок звільнення від кримінальної відповідальності. Крім цього, звільнення від кримінальної відповідальності має й ряд інших кримінально-правових наслідків.

Залежно від їх впливу на права та інтереси особи, звільненої від кримінальної відповідальності, кримінально-правові наслідки такого звільнення можуть бути як сприятливими для цієї особи, так і несприятливими. Сприятливими наслідками звільнення від кримінальної відповідальності звичайно вважається зняття з особи правообмежень, які тягне за собою засудження її за вчинення злочину та підлягання відповідальності за ці злочини. В літературі також була висловлена думка, що сприятливі для особи наслідки звільнення від кримінальної відповідальності полягають у такому: їй не виноситься судом обвинувальний вирок; припиняється застосування запобіжних заходів¹.

В юридичній літературі найбільш дискусійним залишається питання про те, чи можна вважати новий злочин повторним, якщо за перший злочин суб'єкт був безумовно звільнений від кримінальної відповідальності. Так, В. Н. Малков зазначає, що новий злочин, вчинений

¹ Див.: Уголовное наказание в вопросах и ответах / Под ред. В. С. Комиссарова, Р. Х. Якупова. — С. 179.

після звільнення від кримінальної відповідальності за перший злочин, не може розглядатися як повторний, оскільки рішення про звільнення «означає дострокове знання правових наслідків вчиненого злочину до спливу строку давності притягнення до кримінальної відповідальності»¹. Цю думку підтримує Н. К. Семерньова, вважаючи, що в такому випадку є «фактична, але відсутня юридична повторність»². Між тим С. Г. Келіна пише, що «другий злочин при звільненні особи від кримінальної відповідальності вважається повторним, оскільки таке звільнення застосовується лише при наявності в діях особи складу злочину»³. По-різному ці питання вирішуються і в судовій практиці⁴.

Однак погодитися з визнанням повторним злочину, вчиненого особою, яка до цього звільнена від кримінальної відповідальності за вчинення іншого злочину, не можна. Адже, як справедливо зазначається у літературі, якщо строки давності не скінчилися, цього ще недостатньо, щоб другий злочин був визнаний повторним⁵. Необхідно, щоб між особою, що вчинила новий злочин, та державою ще існувало кримінальне правовідношення, породжене фактом вчинення попереднього злочину. Лише доти, поки таке правовідношення існує, у держави зберігається повноваження визнавати раніше вчинене особою діяння злочином та застосовувати будь-які правові заходи за

¹ Малков В. Н. Квалификация повторных преступлений, совершенных освобожденными от уголовной ответственности // Сов. юстиция. — 1967. — № 6. — С. 25.

² Семерньова Н. К. Освобождение от уголовной ответственности несовершеннолетних с применением мер воспитательного характера: Дис ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1969. — С. 74-75.

³ Келіна С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — С. 17.

⁴ Див.: Наумов А. Правовые последствия освобождения виновного от уголовной ответственности // Советская юстиция. — 1976. — № 20. — С. 10-11.

⁵ Див.: Лобанова Л. В. О сущности освобождения от уголовной ответственности и правовом положении освобожденного от нее. — С. 85-86.

його вчинення, у тому числі й визнавати повторним наступний вчинений особою злочин.

Оскільки при звільненні особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, як і при будь-якому іншому виді звільнення, кримінально-правові відносини припиняються з моменту набрання законної сили ухвалою чи постановою суду про таке звільнення, то з цього ж моменту закінчується й повноваження держави не лише покласти на особу кримінальну відповідальність за цей злочин, а й у подальшому докорити їй у ньому при кваліфікації нового вчиненого особою злочину. Тому цілком виправданим стало положення ч. 4 ст. 32 КК України 2001 року, відповідно до якого «повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом».

Отже, звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів на підставі ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 чи ч. 4 ст. 311 КК України унеможливорює кваліфікацію наступного вчиненого особою злочину як повторного. І це є сприятливим щодо особи кримінально-правовим наслідком звільнення її від кримінальної відповідальності.

Кримінально-правові наслідки звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів проявляються і в деяких інститутах кримінального права. Сказане в першу чергу стосується інституту співучасті у злочині, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності одного співучасника логічно ставить питання про долю інших. Стосовно спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка добровільно заявила про дачу хабара, в літературі висловлювалася думка, що співучасники в дачі хабара (співвиконавці, організатори, підбурювачі, пособники), якщо самі не звернулися з заявою про вчинений зло-

чин до відповідного органу, не підлягають звільненню від кримінальної відповідальності¹. Видається, що така позиція є принципово правильною, а тому її можна підтримати і щодо спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. Дійсно, законодавство встановлює точні і вичерпні ознаки до підстав такого звільнення. Лише їх наявність у посткримінальній поведінці особи робить можливим звільнення її від кримінальної відповідальності. При цьому це жодним чином не впливає на долю співучасників злочину, від кримінальної відповідальності за який ця особа звільняється. Ці співучасники перебувають у самостійних кримінально-правових відносинах з державою, породжених самостійними юридичними фактами (фактами вчинення ними співучасницьких діянь), і для того, щоб у такому правовідношенні відповідним чином змінилося повноваження держави (на звільнення від кримінальної відповідальності), необхідна наявність нового юридичного факту, яким кримінальний закон визнає лише власні дії учасника кримінального правовідношення.

Таким чином, кримінально-правове значення звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочин у сфері обігу наркотичних засобів для інституту співучасті є нейтральним. Воно полягає у тому, що таке звільнення жодним чином не впливає на кримінальну відповідальність інших співучасників.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів має значення і для самого інституту звільнення від кримінальної

¹ Див.: Григорьев В. Н. Некоторые вопросы освобождения от уголовной ответственности в связи с добровольным сообщением о даче взятки // Проблемы борьбы с коррупцией: Сборник статей / Под ред. С. Ринглер, В. А. Власихина, Л. Ю. Исмаиловой, С. В. Максимова. — М.: ЮрИнфор, 1999. — С. 125.

відповідальності. В літературі протягом певного часу дискутується питання про те, чи може особа, звільнена від кримінальної відповідальності, яка знову вчинила злочин, повторно бути звільненою від кримінальної відповідальності за цей злочин при наявності необхідних підстав. Верховний Суд України щодо цього питання ще не висловився. Пленум же Верховного Суду РФ позитивно вирішив це питання у своїй постанові¹.

Однак така позиція поділяється не усіма авторами. Деякі вчені-юристи вважають, що повторне вчинення злочину особою, раніше звільненою від кримінальної відповідальності, свідчить про те, що така особа потребує застосування до неї кримінальної відповідальності. Якщо особа вчиняє новий злочин, вважають вони, значить мета виправлення і спеціальної превенції досягнута не була. Більш того, в літературі висловлювалась і думка про те, що притягнення до кримінальної відповідальності особи, раніше вже звільненої від неї, можливе за ті ж самі дії за умови, що не скінчилися строки давності².

Не погоджуючись з такою точкою зору, А. В. Наумов зазначає, що, регламентуючи інститути звільнення від кримінальної відповідальності, законодавець «не формулює будь-яких підстав відновлення припинених у результаті звільнення від кримінальної відповідальності кримінально-правових відносин. Таким чином, звільнення від кримінальної відповідальності означає реалізацію прав і обов'язків суб'єктів кримінально-правового відношення»³, і отже, наступне притягнення до кримінальної відпо-

¹ Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (РФ) по уголовным делам. — М., 1995. — С. 168.

² Див.: *Гальперин И. М.* Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью. — М., 1972; *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М., 1974.

³ *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — М.: БЕК, 1996. — С. 447.

відальності за цей же злочин є неможливим. Що ж до неможливості повторного звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка раніше вже була звільнена і знову вчинила злочин, то уявляється, що така позиція суперечить закону. В частині 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 та ч. 4 ст. 311 КК України жодних обмежень з цього приводу не міститься. А тому особа, яка вже раніше звільнялася від кримінальної відповідальності на підставі згаданих норм, знову може бути звільнена від неї за наявності в її діях необхідних передумов та підстав такого звільнення. В цьому полягає ще один позитивний кримінально-правовий наслідок спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів.

Особа може вчинити злочин, який становить передумову звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309 чи ч. 4 ст. 311 КК України і в період випробувального строку, застосованого до неї на підставі статей 75, 79, 81 чи 83 КК України. У цьому разі постає питання, чи може вона бути звільнена від кримінальної відповідальності за цей злочин у разі наявності підстави для такого звільнення або сам факт вчинення злочину свідчить про те, що особа не витримала випробування і їй має бути призначене покарання за правилами сукупності вироків? КК України не містить жодних обмежень щодо застосування спеціальних підстав звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів залежно від того, чи є злочин, що становить передумову такого звільнення, повторним, зокрема, чи вчинений він у період випробувального строку. Тому слід зробити висновок, що звільнення від кримінальної відповідальності за аналізованими підставами можливе і в даній ситуації. Що ж до положень, які містяться в ч. 3 ст. 78, ч. 6 ст. 79, ч. 4 ст. 81, ч. 6 ст. 83 КК України, то вони мають застосовуватися лише тоді, коли за вчинення нового злочину в період випробувального строку осо-

ба притягнута да кримінальної відповідальності і їй призначене покарання.

Кримінально-правове значення звільнення особи від кримінальної відповідальності проявляється і в інституті строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК України) та виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України). Як відомо, кримінальне законодавство України передбачає можливість переривання цих строків, якщо до їх закінчення особа вчинить новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. У такому випадку з дня вчинення нового злочину течуть самостійно два строки давності притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 49 КК України), а строк давності виконання обвинувального вироку починає текти з цього моменту заново (ч. 4 ст. 80 КК України). У цьому зв'язку постає питання — чи перериває названі строки вчинення особою злочину у сфері обігу наркотичних засобів, від кримінальної відповідальності за який вона була звільнена на підставі ч. 4 ст. 307 або ч. 4 ст. 309 КК України? Адже злочини, що становлять передумову цих видів звільнення, саме і є злочинами середньої тяжкості (ч. 1 ст. 309 КК України) та тяжкими злочинами (ч. 1 ст. 307 КК України).

На наш погляд, звільнення від кримінальної відповідальності за вчинений злочин жодним чином не впливає на загальний визначений законом порядок перебігу та переривання строків давності. Інакше кажучи, таке звільнення не заперечує того факту, що злочин, вчинений особою, перериває строки давності притягнення до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку. Такий висновок випливає з того, що закон визначає як юридичний факт, який перериває строк давності, одне лише вчинення злочину, що є злочином середньої тяжкості, тяжким або особливо тяжким. При цьому правові наслідки вчинення такого злочину (притягнення особи до

кримінальної відповідальності чи звільнення її від такої) до уваги не беруться.

Звільняючи особу від кримінальної відповідальності суд не заперечує, а, навпаки, підтверджує те, що мало місце вчинення злочину. Як уже зазначалося, суд своєю ухвалою (чи постановою) визнає особу винною у вчиненні злочину і постановляє застосувати до неї такий кримінально-правовий захід, як звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, якщо особа, яка вчиняє злочин у сфері обігу наркотичних засобів, при цьому вже перебуває у кримінально-правових відносинах з державою (у зв'язку з вчиненням попереднього злочину), то новий злочин у даному разі має значення юридичного факту, який не лише породжує нове кримінально-правове відношення, а й змінює вже існуюче. Така зміна виявляється у тому, що в існуючому кримінальному правовідношенні новий злочин продовжує строк, протягом якого може бути реалізоване повноваження держави на притягнення особи до кримінальної відповідальності: строк давності притягнення до кримінальної відповідальності чи строк давності виконання обвинувального вироку. Подальше звільнення особи від кримінальної відповідальності за новий злочин припиняє кримінальні правовідносини, що були породжені фактом його вчинення. Тому з цього моменту припиняється лише строк давності притягнення до кримінальної відповідальності за цей злочин. Однак таке звільнення, оскільки воно не усуває самого факту вчинення злочину, не впливає на інші кримінальні правовідносини, які існують між звільненою особою та державою і для яких вчинення злочину у сфері обігу наркотичних засобів має значення правозмінюючого юридичного факту.

У цьому проявляється негативне значення звільнення особи від кримінальної відповідальності: не дивлячись на факт звільнення, строки давності притягнення до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку новим злочином перериваються.

Досить складним є значення звільнення від кримінальної відповідальності для інституту судимості. За змістом ч. 5 ст. 90 КК України строк судимості переривається у разі вчинення особою нового злочину і починає обчислюватися заново з моменту фактичного відбуття покарання за нього. А як бути у випадку, коли особа впродовж строку судимості за попередній злочин вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, але була звільнена від кримінальної відповідальності за нього з аналізованих підстав? Видається, що і в цьому разі строк судимості за попередній злочин має перериватися і обчислюватися заново з моменту набуття законної сили рішенням суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності за наркотичний злочин.

На наш погляд, ч. 5 ст. 90 КК передбачає найбільш типовий випадок — коли за новий злочин призначається покарання і особа його реально відбуває. В такій ситуації дійсно строк судимості починає спливати заново з моменту фактичного відбуття цього покарання. При цьому відновлення обчислення строку погашення судимості максимально віддалене від моменту його переривання.

Якщо ж особа звільняється від кримінальної відповідальності за новий злочин, то очевидно, що в таких випадках строк погашення судимості має відновлюватися з того моменту, з якого набуло законної сили рішення щодо злочину, вчинення якого стало підставою для переривання строку судимості. В іншому випадку строк судимості в такій ситуації, перервавшись у момент вчинення злочину, так і не відновиться. На жаль, спеціальних правил щодо цього кримінальне законодавство України не містить, що, звичайно ж, є його недоліком.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що звільнення особи від кримінальної відповідальності (взагалі, і за злочини в сфері обігу наркотичних засобів зокрема) має значення (кримінально-правові наслідки) для багатьох інститутів Загальної частини кримінального права України.

Необхідно розрізняти передумову звільнення від кримінальної відповідальності — вчинення особою певного виду злочину; підставу звільнення від кримінальної відповідальності — посткримінальний юридичний факт, який змінює зміст кримінального правовідношення, та умови звільнення від кримінальної відповідальності — вимоги до подальшої поведінки особи після постановлення рішення про її звільнення, від якої залежить остаточність такого звільнення. При цьому історія розвитку законодавства України про передумови звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, свідчить про наявність певної тенденції до їх розширення, яка має бути продовжена у майбутньому. Передумови кожного спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів слід розрізняти не лише між собою, а й відрізняти від злочинів, які не становлять такої передумови. З огляду на це необхідним у кожному разі є аналіз їх об'єктивних і суб'єктивних ознак.

Кожна підстава спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів є складним юридичним фактом, який у кожному разі становлять дві дії особи: добровільна здача предмета злочину і вказання джерела його придбання; добровільна здача предмета злочину і сприяння у розкритті злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів; добровільне звернення по медичну допомогу і початок лікування від наркоманії. Тільки наявність у кожному разі обох дій і становить підставу звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Добровільною задачею наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів слід вважати вчинену за власною волею особи, якій вони фактично належать, нею особисто або з використанням інших осіб

передачу їх у певному обсязі будь-яким способом під контроль публічної влади при наявності у цієї особи та усвідомленні нею можливості подальшого незаконного володіння такими речовинами.

Вказанням джерела придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів слід вважати повідомлення особою органу, який приймає рішення про звільнення її від кримінальної відповідальності, того, чи вона сама виготовила або виробила наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори, чи придбала їх, чи стала їх незаконним володільцем у результаті вчинення розкрадання.

Сприянням у розкритті злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, слід вважати надання особою допомоги органам кримінального переслідування чи суду у збиранні фактичних даних, що можуть бути доказами у справі.

Добровільним зверненням по медичну допомогу слід вважати вчинене особою на власний розсуд особисто чи через інших осіб звернення будь-яким способом до лікувального закладу чи окремого лікаря з проханням провести лікування її від наркоманії при наявності у такої особи та усвідомленні нею можливості подальшого нелікування цієї хвороби.

Початком лікування від наркоманії за загальним правилом слід вважати початок здійснення невідкладних лікувальних заходів для усунення залежності особи від наркотичних речовин. У тих же випадках, коли вжиття таких заходів не є необхідним, початком лікування від наркоманії слід вважати момент взяття особи під нагляд наркологічного закладу чи початок здійснення амбулаторних лікувальних процедур.

Звільнення особи від кримінальної відповідальності має значення для багатьох інститутів Загальної частини кримінального права. Це значення може полягати як у сприятливих для особи кримінально-правових наслідках звільнення, так і в несприятливих наслідках.

Проведене теоретичне дослідження дозволяє, на мою думку, сформулювати певні узагальнюючі висновки щодо спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини в сфері обігу наркотичних засобів. Перш за все, очевидно, що сама їх наявність у КК України слугує меті кримінально-правової протидії таким злочинам специфічним методом — методом кримінально-правового заохочення у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які продемонстрували позитивну посткримінальну поведінку. При цьому позитивність посткримінальної поведінки особи, яка звільняється від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, полягає у тому, що з нелегального обігу виводяться наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги і прекурсори, розкриваються джерела їх придбання та поліпшується доказова база у справах про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів. Тим самим, по-перше, досягається зменшення можливості нелегального поширення наркотичних засобів, а, отже, звужується коло осіб, що їх споживають; по-друге, зменшується кількість злочинів у сфері обігу наркотичних засобів та поліпшується їх розкриваність.

Далі, не викликає заперечень той факт, що держава повинна бути зацікавлена в якомога більш масштабному переведенні наркотичних засобів з нелегального обігу під контроль публічної влади, у зв'язку з чим повинні бути суттєво розширені передумови та підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини в сфері обігу наркотичних засобів. Сказане, в першу чергу, стосується віднесення до передумов такого звільнення,

принаймні, контрабанди наркотичних засобів (ст. 305 КК України), викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів чи заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 308 КК України), посіву або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310 КК України), викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів чи заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 312 КК України). Крім того, немає підстав не визнавати передумовами даних видів звільнення від кримінальної відповідальності кваліфіковані склади злочинів, передбачені частинами другими та третіми статей 207, 309 та 311 КК України. Підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин у сфері обігу наркотичних засобів, повинні тлумачитися за обсягом мінімально і, крім того, мають бути розширені за рахунок зняття обмежень на звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка здала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори у великому чи особливо великому розмірі.

З урахуванням викладеного ч. 4 ст. 307 КК України могла б бути викладена в такій редакції: «4. Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за їх контрабанду (ст. 305 цього Кодексу), виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (статті 307, 309, 311 цього Кодексу), викрадення, привласнення, вимагання чи заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (статті 308, 312 цього Кодексу), а також незаконний посів або вирощування, якщо предметом задачі були незаконно вирощувані снотворний мак чи конопля (ст. 310 цього Кодексу)».

При цьому ст. 307 КК України слід також доповнити ч. 5 такого змісту: «5. Особа, яка на підставі частини 4 цієї статті звільняється від кримінальної відповідальності за викрадення шляхом розбою чи вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів чи прекурсорів, підлягає кримінальній відповідальності, якщо в названих її діях є склад іншого злочину». У зв'язку з такими змінами ч. 4 ст. 311 КК України має бути виключена.

Частина 4 ст. 309 КК України після слів «до лікувального закладу» має бути доповнена словами «або приватного лікаря», і, крім того, в ній має бути зроблене застереження про можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили діяння, передбачені ч. 1 цієї статті, повторно. Після цього вона набуде такого виду: «4. Особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу або приватного лікаря і розпочала лікування від наркоманії, звільняється від кримінальної відповідальності за дії, передбачені частиною першою, а також частиною другою (за ознакою повторності) цієї статті».

1. *Александров Г., Танасевич В.* Понятие раскрытия преступления // Социалистическая законность. — 1978. — № 6. — С. 63-64.
2. *Алексеев С. С.* Общая теория права: Курс в 2 т. — М.: Юридическая литература, 1982. — Т. 2. — 359 с.
3. *Алексеев С. С.* Проблемы теории права. Курс лекций: В 2 т. — Свердловск, 1972.
4. *Алексеев С. С.* Теория права. — М.: БЕК, 1994 — 224 с.
5. *Алехин А. И.* Уголовно-правовая борьба с незаконными посевами и выращиванием наркотикосодержащих культур и распространением наркотических средств: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. — М., 1990. — С. 11-12;
6. *Андреева Л. А.* Уголовно-правовое противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ. — СПб.: СПб юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. — 44 с.
7. *Анисимов Л. Н.* Профилактика пьянства, алкоголизма и наркомании среди молодежи. — М.: Юридическая литература, 1988. — 173 с.
8. *Бабаян Э. А., Уткин О. Б.* Основные положения апробации лекарственных средств в СССР и зарубежных странах. — М.: Медицина, 1982. — 190 с.
9. *Бажанов М. И.* Множественность преступлений по уголовному праву Украины. — Х.: Право, 2000. — 128 с.
10. *Бажанов М. И.* Уголовное право Украины: Общая часть. — Днепропетровск: Пороги, 1992. — 168 с.
11. *Базылев Б. Т.* Сущность санкций в советском праве // Правоведение. — 1976. — № 5. — С. 32-38.
12. *Баранов В. М.* Поощрительные нормы советского социалистического права /Под ред. проф. М. И. Байнина. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978 — 146 с.

13. *Барков А. В.* Освобождение от уголовной ответственности и наказания как стимулятор явки с повинной // Актуальные проблемы формирования правового государства: Крат. тез. докл. и науч. сооб. респуб. научн. конф. 24-26 октября 1990 — Х.: Юридический институт, 1990 — С. 217-218.
14. *Барков А. В.* Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности, предусмотренного нормами Особенной части уголовного законодательства // Проблемы уголовного права — Минск: БГУ, 1976. — С. 64-70.
15. *Баулин Ю. В.* Обстоятельства, исключаящие преступность деяния. — Х.: Основа, 1991. — 360 с.
16. *Баулин Ю. В., Орлов П. И., Перепелица А. И., Устименко В. В.* Уголовная ответственность за незаконное обращение с наркотическими средствами — К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. — 80 с.
17. *Бережной А. В.* Принудительное лечение наркоманов и права человека // Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності: Матер. наук. -практ. конф. (24-25 вересня 1999 року; МВС України, Дніпропетровський юридичний інститут). — Дніпропетровськ: Поліграфіст, 1999. — С. 269-276.
18. *Благов Е. В.* Ответственность в уголовном праве // Проблемы права на защиту и юридической ответственности: Тез. сообщ. межвуз. конф. молод. учен. — юристов. — Воронеж, 1987. — С. 57.
19. *Бобылев А. И.* Механизм правового воздействия и общественные отношения // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 104-109.
20. *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Наркотизм и нарко-мания: основные направления борьбы и профилактики // Советское государство и право. — 1987 — № 1. — С. 79-86.
21. *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* О некоторых уголовно-правовых и криминалистических проблемах борь-

- бы с наркотизмом // Борьба с преступлениями против личности и обуславливающими их антиобщественными явлениями: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1989. — С. 28-42.
22. *Боголюбова Т. А., Толпекин К. А.* Расследование и предупреждение преступлений, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением, перевозкой или сбытом наркотических средств: Методическое пособие. — М.: ВНИИ проблем укрепления законности и правопорядка. — 1987. — 104 с.
23. *Бойцов А. И., Кропачев Н. М.* Юридическая природа освобождения от уголовной ответственности // Вопросы уголовной ответственности и наказания. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1986. — С. 103-119.
24. Большая медицинская энциклопедия / Главный ред. *А. Н. Бакулев*. — М.: Советская энциклопедия, 1956. — Т. 19. — С. 958-959.
25. *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. — М.: Юридическая литература, 1963 — 275 с.
26. *Брайнин Я. М.* Уголовный закон и его применение. — М.: Юридическая литература, 1967. — 240 с.
27. *Братусь С. Н.* Спорные вопросы теории юридической ответственности // Советское государство и право. — 1973. — № 4. — С. 27-35.
28. *Брусницин Л. В.* Правовое обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: временной и субъективный аспекты // Государство и право. — 1996. — № 9. — С. 76-83.
29. *Виттенберг Г. Б.* Институт освобождения от уголовной ответственности нуждается в дальнейшем совершенствовании // XXVI съезд КПСС и укрепление законности и правопорядка: Матер. совещ., 19-21 окт. 1981 / Редкол.: Кудрявцев В. Н. (отв. ред.) и др. — М.: ИГПАН, 1982. — С. 79-84.

30. *Виттенберг Г. Б.* Совершенствование законодательства о наказании // Советское государство и право. — 1980 — № 6. — С. 72-79.
31. *Водопьянов А., Целинский В.* Незаконный оборот наркотиков // Российская юстиция. — 1998. — № 1. — С. 17-19.
32. *Воронин В.* Определить законом крупный размер наркотических средств // Российская юстиция. — 2003. — № 2. — С. 43.
33. *Галкин В. М.* Система поощрений в советском уголовном праве // Советское государство и право. — 1977. — № 2. — С. 91-96.
34. *Галкин В. М.* Система поощрений в советском уголовном праве и их значение в деятельности органов внутренних дел. — Хабаровск, 1984. — С. 93.
35. *Гальперин И. М.* Взаимодействие государственных органов и общественности по борьбе с преступностью (уголовно-правовое и уголовно-процессуальное исследование). — М.: Юридическая литература, 1972. — 184 с.
36. *Гаспарян Н.* Что считать добровольной выдачей наркотиков // Российская юстиция. — 1999. — № 11. — С. 39.
37. *Герасимов И. Ф.* Теоретические проблемы раскрытия преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 09 / Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. — М., 1979. — 45 с.
38. *Голик Ю. В.* Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы): Дис ... д-ра юрид. наук в виде научного доклада. — М., 1994. — С. 25.
39. *Голик Ю. В.* Поощрительные нормы в советском уголовном праве // Актуальные вопросы борьбы с преступностью / Под ред. В. Д. Филимонова, М. К. Свиридова — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. — С. 24-33.
40. *Голина В. В.* Злочинності — організовану протидію. — Х.: Рубікон, 1998. — 128 с.

41. *Головащук С. І.* Словник-довідник з правопису слововживання / За ред. В. М. Русанівського. — К.: Наукова думка, 1989. — 832 с.
42. *Головко Л. В.* Альтернативы уголовному преследованию в современном праве. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — 544 с.
43. *Головко Л. В.* Классификация оснований освобождения от уголовной ответственности // Законность. — 1998. — № 11. — С. 37-40.
44. *Головко Л. В.* Освобождение от уголовной ответственности и освобождение от уголовного преследования: соотношение понятий // Государство и право. — 2000. — № 6. — С. 41-51.
45. *Горбачев А. В.* Раскрытие преступлений и доказывание // Проблемы законности: Респ. межведом. науч. сб. — Вып. № 31. — 1996. — Х.: НЮАУ им. Ярослава Мудрого. — С. 157-167.
46. *Горкин А. В.* Борьба с наркобизнесом: социально-экономические и юридические аспекты // Советское государство и право. — 1991. — № 1. — С. 48-55.
47. *Григорьев В. Н.* Некоторые вопросы освобождения от уголовной ответственности в связи с добровольным сообщением о даче взятки // Проблемы борьбы с коррупцией. Сб. ст. / Под ред. Ринглер С., Власихина В. А., Исмаиловой Л. Ю., Максимова С. В. — М.: ЮрИнфор, 1999. — С. 123-125.
48. *Гроссман Х.* Свобода и ответственность // Философские проблемы общественного развития / Редкол.: Х. Н. Момджян (отв. ред.) и др. — Вып. 2. — М., 1974. — С. 121-148.
49. *Грошевой Ю. М.* Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. — Х.: Вища школа, 1979. — 143 с.
50. *Денисов А. И.* Теория государства и права. — М.: Юриздат, 1948. — 532 с.

51. *Дидковская С. П., Фесенко Е. В., Гарницкий С. П.* Наркомания: уголовно-правовые и медицинские проблемы. — К.: Вища школа, 1989. — 157 с.
52. *Дружинин И.* Понятие хищения наркотических веществ // Социалистическая законность. — 1980. — № 1. — С. 51-52.
53. *Дубинин Т. Т.* О моменте возникновения уголовной ответственности // Основания и порядок реализации уголовной ответственности^ Межвуз. сб. науч. ст. / Куйбышев. гос. ун-т / Редкол.: *С. А. Шейфер* (отв. ред.) и др. — Куйбышев: КГУ, 1989. — С. 29-39.
54. *Дубинин Т. Т.* Состав преступления и состав освобождения от уголовной ответственности // Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности: Межвуз. сб. ст. / Ред. кол. *С. А. Шейфер* (отв. ред.) и др. — Куйбышев: Куйбышевский гос. ун-т, 1986. — С. 5-13.
55. *Дурманов Н. Д.* Советский уголовный закон. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1967. — 319 с.
56. *Дьяченко А., Четвертакова Е.* Международно-правовые обязательства России в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков // Уголовное право. — 2002. — № 4. — С. 108-110.
57. *Елеонский В. А.* Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел: Учебное пособие. — Хабаровск: Хабаровск. высш. шк. МВД СССР, 1984. — 108 с.
58. *Ераскин В.* Усиление борьбы с наркоманией // Социалистическая законность. — 1974. — № 7. — С. 26-31.
59. Єдина конвенція про наркотичні засоби // Україна в міжнародно-правових відносинах. — К.: Юрінком, 1996.
60. *Жерьобкін В. Є.* Логіка: Підручник для юрид. вузів і фак. — 2-е вид., стереотип — Х.: Основа, К.: Знання, 1998. — 256 с.
61. *Жижиленко А. А.* Задачи текущего момента в области русского уголовного законодательства // Отчет о со-

- стоянии и деятельности Императорского Петроградского университете за 1915 год. — Пг., 1916. — С 317.
62. *Житний О. О.* Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. — Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. — 20 с.
63. *Загородников Н. И.* О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 7. — С. 39-46.
64. *Звечаровский И. Э.* О поощрительных нормах советского уголовного права // Вестник ЛГУ. Сер. 6. Научный коммунизм, философия, право. — 1987. — Вып. 3 (№ 20). — С. 88-94.
65. *Зельдов С. И.* Некоторые актуальные проблемы совершенствования уголовно-правового реагирования на преступления // Уголовно-правовые и процессуальные проблемы реализации уголовной ответственности: Межвуз. сб. ст. / Редкол.: С. А. Шейфер (отв. ред.) и др. — Куйбышев: КГУ, 1986. — С. 13-22.
66. *Землюков С. В.* Международно-правовые, федеральные и региональные проблемы борьбы с наркоманией // Современные проблемы борьбы с транснациональной преступностью: Материалы межд. науч. -практ. конференц. (г. Сочи, 9-12 октября 2000 г.) — Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 2000. — С. 182-187.
67. *Золотарьова Н.* Проблеми вдосконалення адміністративного законодавства, що регулює протидію незаконному обігу наркотиків // Право України. — 2002. — № 9. — С. 95-99.
68. *Икрамова М. Г.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией. — Ташкент: Фан, 1982. — 110 с.
69. *Иногамова-Хегай Л. В.* Конкуренция норм при освобождении от уголовной ответственности // Правоведение. — 2001. — № 6. — С. 116-128.
70. *Иоффе О. С., Шаргородский М. Д.* Вопросы теории права. — М.: Госюриздат, 1961. — 381 с.

71. Інструкція про єдиний облік злочинів № 20/84/293/126/18/5 від 26 березня 2002 року: Затверджена Наказом Генеральної прокуратури України від 26. 03. 2002 № 20; Міністерства внутрішніх справ України від 26. 03. 2002 № 84; Служби безпеки України від 26. 03. 2002 № 293; Державної податкової адміністрації України від 26. 03. 2002 № 126; Міністерства юстиції України від 26. 03. 2002 № 18/5. Офіційно не опублікована.
72. *Кабалкин А. Ю.* Социально-экономические права советских граждан (в отраслях права цивилистического профиля) /Отв. ред. В. М. Чхиквадзе. — М.: Наука, 1986. — 207 с.
73. *Карпович К. А.* Уголовная ответственность за незаконное изготовление и распространение наркотических средств. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1972. — 24 с.
74. *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления. — М.: Юридическая литература, 1974. — 229 с.
75. *Кедров Б. М.* История науки и принципы ее исследования // Вопросы философии. — 1971. — № 9. — С. 78-89.
76. *Келина С. Г.* Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. — М.: Наука, 1974. — 232 с.
77. *Керимов Д. А.* Философские основания политико-правовых исследований. — М.: Мысль, 1986. — 332 с.
78. *Кленова Т. В.* Структура уголовно-правовой нормы и выражение ее предписаний в законодательстве // Советское государство и право. — 1988. — № 11. — С. 80-84.
79. *Клименко М., Глушков В.* Практика застосування статті 229⁶ КК УРСР // Радянське право. — 1989. — № 10. — С. 32-35.
80. *Коган В. М.* Логико-юридическая структура советского уголовного закона. — Алма-Ата: Казахстан, 1966. — 82 с.
81. *Козаченко О.* Кількісні і якісні параметри предмета наркотизму // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 5. — С. 91-93.

82. Колесник О. Уголовно-правовые меры по борьбе с наркоманией в СССР: Автореф. дис ... канд. юрид. наук. — М., 1978. — С. 10.
83. Комаров С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях. — М.: Юрайт, 1997. — 62 с.
84. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: В 2-х т. / Под ред. О. Ф. Шишова. — М.: ООО «Изд-во Новая волна», 1998. — Т. 2. — 576 с.
85. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общей ред. Генерального прокурора РФ проф. Ю. И. Скуратова и Председателя Верховного Суда РФ В. М. Лебедева. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2000. — 896 с.
86. Коробов П. В. Об институте освобождения от уголовной ответственности // Проблемы правовой защищенности личности в уголовном судопроизводстве: Сб. науч. тр. — Ярославль: ЯрГУ, 1991. — С. 35-45.
87. Крашенников Е. А., Лисова Т. Н. Структура норм права // Философские проблемы объективного права: Тезисы докладов VI Областной науч. -практ. конферен. молодых ученых и специалистов 4-6 февраля 1990. — Ярославль: ЯрГУ. — С. 17-18.
88. Кривоченко Л. Н. Классификация преступлений. — Х.: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1983. — 129 с.
89. Кривоченко Л. Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия — Х.: Юридический институт, 1981. — 51 с.
90. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. За ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. — К.-Х.: Юрінком-Інтер — Право, 2001. — 416 с.
91. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для юрид. вузів і факультетів / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. / За ред. М. І. Бажанова

- нова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — Х.: Право, 1997. — 386 с.
92. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. І. Бажанов, В. Я. Тацій, В. В. Сташис та ін. / За ред. М. І. Бажанова, В. Я. Тація, В. В. Сташиса. — К.: Юрінком-Інтер; Х.: Право, 2002. — 496 с.
93. *Кропачев Н. М.* Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система. — СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1999. — 262 с.
94. *Кропачев Н. М., Прохоров В. С.* Механизм уголовно-правового регулирования: уголовная ответственность. — СПб: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2000. — 60 с.
95. *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982. — С. 236.
96. *Кузнецова Н. Ф.* Эффективность правовых средств борьбы с наркотизмом // Вестник МГУ. — Серия 11. Право. — 1988. — № 2. — С. 32-40.
97. *Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. — М.: Юридическая литература, 1965 — 142 с.
98. *Курманов К. Ш.* Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с наркотизмом: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12. 00. 08 / Казахский гос. ун-т им. С. М. Кирова. — Алма-Ата, 1991. — 45 с.
99. Курс советского уголовного права. Часть Общая: Т. 1-2. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, — Т. 1 // М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин и др.). — 1968. — 646 с.; Т. 2 (авт. Н. С. Лейкина, С. А. Домахин, В. Н. Пинчук и др. /Отв. ред. проф. Н. А. Беляев и проф. М. Д. Шаргородский. — 1970. — 671 с.
100. *Лановенко И. П.* Уголовно-правовая борьба с наркоманией // Проблемы юридичної науки та правоохоронної практики: Зб. наук. праць. — К., 1994. С. 32.
101. *Ларин А. М.* Преступность и раскрываемость преступлений // Государство и право. — 1999. — № 4. — С. 85.

102. *Левина Т. А.* Деятельное раскаяние при совершении налоговых преступлений: pro et contra / Налоговые и иные экономические преступления. Сб. науч. статей: В 2 кн. / Под ред. Л. Л. Кругликова. — Ярославль: Ярослав. Гос. ун-т, 2000. — С. 58.
103. *Левицкий Г.* Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, перевозку или сбыт наркотических веществ // Советская юстиция. — 1976. — № 3. — С. 22-24.
104. *Левицкий Г.* Ответственность за незаконное изготовление, приобретение, хранение, сбыт сильнодействующих и ядовитых веществ // Социалистическая законность. — 1978. — № 4.
105. *Лейст О. Э.* Санкции в советском праве. — М.: Госюриздат, 1962. — 238 с.
106. *Лесниевски-Костарева Т. А.* Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. — М.: НОРМА, 1998. — 296 с.
107. *Лобанова Л. В.* О сущности освобождения от уголовной ответственности и правовом положении освобожденного от нее // Проблемы охраны прав и законных интересов личности в социалистическом уголовном праве и процессе: Сб. научных трудов. — Ярославль: Ярославский гос. ун-т, 1985. — С. 85-86.
108. *Лукашевич В. З.* Установление уголовной ответственности в советском уголовном процессе. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. — 193 с.
109. *Малков В. Н.* Квалификация повторных преступлений, совершенных освобожденными от уголовной ответственности // Советская юстиция. — 1967. — № 6. — С. 24-25.
110. *Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право.* — М.: Юридическая литература, 1973. — 646 с.
111. *Матвеева Ю., Сумин А.* Освобождение от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием // Российская юстиция. — 2001. — № 9. — С. 61-62.

112. Матузов Н. И. Общие правоотношения и их специфика // Правоведение. — 1976. — № 3. — С. 23-33.
113. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії. — К.: Атіка, 2001. — 304 с.
114. Мирошниченко Н. А. Квалификация незаконных действий с наркотическими средствами: Текст лекций. — Одесса: ОГУ, 1990. — 65 с.
115. Мірошниченко Н. Відповідальність за ст. 229¹ КК УРСР // Радянське право. — 1986. — № 7. — С. 46-48.
116. Мірошниченко Н. Предмет незаконного виготовлення і розповсюдження наркотичних речовин // Радянське право. — 1981. — № 10. — С. 62-64.
117. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. Соболева В. А. и доцента Рущенко И. П. — Х.: Торсинг, 2000. — 432 с.
118. Морозова Л. А. Функции Российского государства на современном этапе // Государство и право. — 1993. — № 6. — С. 98-108.
119. Музика А. Загальна характеристика об'єктивної сторони злочинів, пов'язаних з наркоманією // Право України. — 1997. — № 5. — С. 67-73.
120. Музика А. Злочини в галузі обігу наркотичних засобів (зауваження до глави XIII проекту КК України) // Право України. — 1996. — № 12. — С. 58-63.
121. Музика А. А. Відповідальність за злочин в сфері обігу наркотичних засобів. — К.: Логос, 1998.
122. Музыка А. А. О контроле над аналогами наркотических средств и психотропных веществ // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні: Тези доповідей і повідомлень на республ. науковій конференції 25-26 вересня, м. Київ. — К., 1992. — С. 67.
123. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. — К.: Атіка, 1999. — 464 с.
124. Наркомания у подростков / В. С. Битенский, Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк, В. А. Глушков. — К.: Здоров'я, 1989. — 216 с.

125. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Александров Ю. В., Андрушко П. П., Антипов В. І. та ін. / За ред. С. С. Яценка. — К.: А. С. К., 2002. — 936 с.
126. Наумов А. Правовые последствия освобождения виновного от уголовной ответственности // Советская юстиция. — 1976. — № 20. — С. 10-11.
127. Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики): Учебное пособие. — Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, 1973. — 173 с.
128. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — М.: БЕК, 1996. — 560 с.
129. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса Украины от 5 апреля 2001 года / Бойко А. М., Брич Л. П., Грищук В. К. и др. / Под ред. Н. И. Мельника, Н. И. Хавронюка. — К.: Каннон; А. С. К., 2002. — 1216 с.
130. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы. — Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1959. — 169 с.
131. Никифорчин И. А. Объект преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств // Правовое регулирование государственного строительства в Украине и проблемы совершенствования законодательства: Краткие тезисы докладов и научных сообщений межрегиональной научной конференции молодых ученых и соискателей. — Х.: Украинская юридическая академия, 1992. — С. 73-75.
132. Никифорчин И. А. Уголовная ответственность за незаконный оборот наркотических средств: Дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08. — Х.: Укр. гос. юрид. акад., 1994. — 179 с.
133. Никифорчин І. О. Права людини та відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів // Права людини і правова держава (До 50-річчя Загальної декла-

- рації прав людини): Тези доп. наук. конф. проф. - викл. складу, 10-11 грудня 1998 р. — Х.: НЮАУ, 1999. — С. 157-159.
134. Новый взгляд // Семья и школа. — 1998. — № 1.
135. Ной И. С. Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий // Советское государство и право. — 1982. — № 7. — С. 92-99.
136. О методологии научных исследований в области государства и права // Советское государство и право. — 1980. — № 12. — С. 51-61.
137. О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веществами: Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 27 мая 1998 г. № 9 // Бюллетень Верховного Суда РФ. — 1998. — № 7. — С. 3-8.
138. О судебной практике по делам о хищении наркотических средств, а также незаконном изготовлении, распространении и других противоправных действиях, связанных с наркотическими средствами, сильнодействующими и ядовитыми веществами: Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 24 декабря 1987 г. // Бюллетень Верховного Суда СССР. — 1988. — № 1. — С. 14-19.
139. Об условиях применения давности и амнистии к лицам и продолжаемым преступлениям: Постановление 23-го Пленума Верховного Суда СССР от 4 марта 1929 г. // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924—1977 гг.). — М.: Известия Советов народных депутатов СССР, 1978. — Ч. 2. — С. 82-84.
140. Общая теория государства и права: Академический курс: Учебник для вузов: В 2 т. / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова / Отв. ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — Т. 2. Теория права (Борисов В. В., Гранат Н. Л., Гревцов Ю. И. и др.). — 620 с.

141. Общая теория советского права /Под ред. д-ров юрид. наук С. Н. Братуся и И. С. Самощенко. — М.: Юридическая литература, 1966. — 491 с.
142. *Огурцов Н. А.* Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве: Учебное пособие. — Рязань: Рязан. высш. школа, 1976. — 206 с.
143. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 44. — Ст. 19.
144. *Панов Н. И.* О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники // Правоведение. — 1987. — № 4. — С. 79-82.
145. *Петрова Г. О.* Норма и правоотношение — средства уголовно-правового регулирования. — Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 1999. — С. 105.
146. *Петрухин И. Л.* Социальная природа правосудия и его цели // Теоретические основы эффективности правосудия / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщаков — М.: Наука, 1979. — 392 с.
147. *Пивориюнас А., Печкайтис Ю.* О необходимости совершенствования уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за преступления, связанные с наркоманией // Результаты исследований и перспективы борьбы с преступностью в Литовской ССР: Тезисы докладов республ. конферен. 3-4 декабря 1987г.) — Вильнюс: Вильн. гос. ун-т им. В. Капсукаса, 1987. — С. 32-34.
148. *Пиголкин А. С.* Структура правовой нормы // Общая теория советского права. — М., 1966. — С. 195.
149. *Пинаев А. А.* Курс лекций по Общей части уголовного права. — Х.: Юридический Харьков, 2001.— Кн. 1. О преступлении. — 289 с.
150. *Пионтковский А. А.* О понятии уголовной ответственности // Советское государство и право. — 1967. — № 12. — С. 40-48.

151. *Пионтковский А. А.* Правоотношение в уголовном праве // Правоведение. — 1962. — № 2 — С. 86-96.
152. *Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 року* // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 35. — Ст. 275.
153. *Пономаренко Ю. А.* Кримінальний закон: єдність форми і змісту // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 46 / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Х.: Нац. юрид. акад. України, 2001. — С. 163-168.
154. *Пономаренко Ю. А.* Питання звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 2 ст. 255 КК України // Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. міжнар. наук. -практ. семінару / Ред. кол.: Сташис В. В. та ін. — Х.: Східно-регіональний центр гуманітарних ініціатив, 2003. — С. 166-170.
155. *Преступность в Украине* // Бюллетень законодавства і юридичної практики України. — 1994. — № 2. — С. 136-139.
156. *Применение судами законодательства о борьбе с наркоманией и распространением сильнодействующих и ядовитых веществ (Обзор судебной практики)* // Бюллетень Верховного Суда СССР. — 1976. — № 5. — С. 29-37.
157. *Применение судами законодательства по делам о хищении наркотических средств, незаконном изготовлении, распространении и других противоправных действиях, связанных с наркотическими средствами, сильнодействующими и ядовитыми веществами (Обзор судебной практики)* // Бюллетень Верховного Суда СССР. — 1988. — № 4. — С. 40-48.
158. *Про внесення змін до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 8 липня 1999 р.* // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — Ст. 317.

159. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21 червня 2001 р. // Голос України. — 2001. — 5 липня.
160. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради України від 28 січня 1991 року // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 8. — Ст. 56.
161. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»: Закон України від 15 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради. -1995. — № 10. — Ст. 64.
162. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 11. — Ст. 50.
163. Про залізничний транспорт: Закон України від 4 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 40. — Ст. 183.
164. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. // Офіційний вісник України. — 2000. — № 19. — Ст. 789.
165. Про затвердження Порядку проведення медичного огляду та медичного обстеження осіб, які зловживають наркотичними засобами або психотропними речовинами: Наказ Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства внутрішніх справ України від 16 червня 1998 р.
166. Про затвердження таблиць невеликих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обі-

гу: Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 188 від 1 серпня 2000 р.

167. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 10. — Ст. 62 (із змінами, внесеними Законом України № 863-14 від 8 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — Ст. 317).
168. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради. — 1999. — № 20-21. — Ст. 190.
169. Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 15 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 10. — Ст. 60 (в редакції Закону України № 863-14 від 8 липня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 36. — Ст. 317).
170. Про підприємницьку діяльність: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 14. — Ст. 168.
171. Про систему центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. — 1999. — № 231.
172. Про статут автомобільного транспорту УРСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 27 червня 1969 р. // ЗП УРСР. — 1969. — № 7. — Ст. 88 (п. 12 Статуту).
173. Про судову практику в справах про викрадання та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 2-9 (вкладка).
174. Про судову практику в справах про злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх ана-

- логів або прекурсорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 4. — С. 10-21 (вкладка).
175. Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 27 лютого 1998 // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 2. — С. 24-30.
176. Про судову практику в справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 жовтня 2002 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 3. — С. 9-16 (вкладка).
177. Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 51. — Ст. 446 (статті 24 та 27).
178. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 29. — Ст. 139.
179. Проблемы общей теории государства и права: Учебник для вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др. / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 832 с.
180. *Протченко Б. А.* Некоторые вопросы юридической квалификации преступлений, связанных с наркотиками // Комментарий судебной практики за 1987-1988 годы / Под ред. А. И. Пергамент, А. М. Медведева. — М.: Юридическая литература, 1989. — С. 109-110.
181. Рекомендации № R (87) г. // Российская юстиция. — 1987. № 8. — С. 3.
182. *Ривлин А. Л.* Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях // Правоведение. — 1959. — № 2. — С. 105-112.
183. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України

(справа про депутатську недоторканність): Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 5. — С. 7-13.

184. Розгляд судами загальної юрисдикції справ різних категорій протягом 1990-2000 рр. // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 1. — С. 12-26.
185. Российское уголовное право. Общая часть: Учебник (С. В. Бородин, С. В. Полубинский, О. Л. Дубовик и др.) / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. — М.: Юристь, 1997. — 493 с.
186. Российское уголовное право: Курс лекций. — Т. 1. Преступление / Т. А. Бушуева, Ю. В. Голик, А. И. Долгова и др. / Под ред А. И. Коробеева. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. — 604 с.
187. *Рябчук В. Н.* Освобождение от ответственности в связи с социально одобряемым поведением правонарушителя // Правоведение. — 1989. — № 1. — С. 29-37.
188. *Сабанин С. Н., Тупица А. Я.* Безусловное освобождение от уголовной ответственности и повторность совершения преступлений // Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования: Межвуз. сб. науч. тр. — Свердловск: СВЮИ, 1988. — С. 61-66.
189. *Сабитов Р. А.* Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия) /Под ред. Р. Р. Галиакбара. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. — 192 с.
190. *Сабитов Р. А.* Роль норм уголовного права, регулирующих посткриминальное поведение, в предупреждении правонарушений // Вопросы теории и практики предупреждения преступлений: Межвуз. сб. ст. — Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1986. — С. 101-113.
191. *Сабитов Р. А.* Уголовно-правовые нормы, регулирующие поведение лица после совершения преступления // Пути повышения эффективности борьбы с преступностью: Межвуз. сб. ст. — Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1983. — С. 31-40.

192. *Самощенко И. С., Фарукшин М. Х.* Ответственность по советскому законодательству. — М.: Юридическая литература, 1971. — 240 с.
193. *Санталов А. И.* Теоретические вопросы уголовной ответственности. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 97 с.
194. *Санталов А. И.* Уголовно-правовые отношения и уголовная ответственность // Правоведение. — 1974. — № 5. — Вып. 1. — С. 125.
195. *Сафронов А. Д.* Добровольный отказ от совершения преступления и деятельное раскаяние: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 08 / Московский гос. ун-т. — М., 1977. — 23 с.
196. Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (РФ) по уголовным делам. — М., 1995. — 599 с.
197. *Сверчков В.* Использование средств уголовно-правового воздействия в противостоянии наркопреступности // Российская юстиция. — 2003. — № 4. — С. 48-49.
198. *Селиванов М. П., Хрунна М. С.* Антинаркотичне законодавство України. — К.: Юринком, 1997. — 352 с.
199. *Селіванов М., Панєвін О.* Один із шляхів підвищення ефективності боротьби з наркоманією // Радянське право. — 1990. — № 6. — С. 34-39.
200. *Семернева Н. К.* Освобождение от уголовной ответственности несовершеннолетних с применением мер воспитательного характера: Дис ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1969. — С. 74-75.
201. *Сердюк Л. В.* Вопросы совершенствования борьбы с наркоманией и токсикоманией // Актуальные проблемы совершенствования уголовного законодательства: Межвузовский сборник научных трудов. — Хабаровск: Высшая школа МВД СССР, 1988. — С. 53-54
202. *Скибицкий В. В.* Освобождение от уголовной ответственности и от отбывания наказания. — К.: Наукова думка, 1987. — 181 с.

203. *Скибицкий В. В.* Деякі проблеми звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання // *Правова система України. Теорія і практика: Тези доп. і наук. повідом. наук. -практ. конф. (Київ, 7-8 жовтня 1993 р.)*. — К., 1993. — С. 445-446.
204. *Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.* // Под ред А. П. Евгеньевой. — М.: Русский язык, 1981. — Т. 4. — 794 с.
205. *Смирнов В. Г.* Функции советского уголовного права (предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования). — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. — 188 с.
206. *Советское исправительно-трудовое право: Учебник для вузов по спец. «Правоведение» / И. А. Сперанский, Н. А. Стручков, Ю. М. Ткачевский, И. В. Шмаров / Под ред. Н. А. Стручкова, Ю. М. Ткачевского.* — М.: Юридическая литература, 1983. — 351 с.
207. *Советское уголовное право. Общая часть: Учебник для вузов по специальности «Правоведение» (профессора Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский, В. С. Прохоров и др. / Под ред. профессоров Н. А. Беляева, М. И. Ковалева.* — М.: Юридическая литература, 1977. — 543 с.
208. *Стрекалов Є. Ф.* Законодавство щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів потребує роз'яснення // *Адвокат.* — 1998. — № 2. — С. 70-77.
209. *Строгович М. С.* Презумпция невиновности и прекращение уголовных дел по нереабилитирующим основаниям // *Советское государство и право.* — 1983. — № 2. — С. 70-76.
210. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса. — Перераб. и доп. изд. Т. 1-2. — М.: Наука, 1968. — Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса. — 470 с.
211. *Стручков Н. А.* О комплексной разработке проблем уголовного, уголовно-процессуального и исправи-

- тельно-трудового права // Правоведение. — 1965. — № 1. — С. 127-134.
212. *Стручков Н. А.* Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — 288 с.
213. *Тарарухин С. А.* Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. — К.: Юринком, 1995. — 206 с.
214. *Татарухін С., Хрупна М.* Спiрні питання про наркотичні засоби як предмет злочину // Радянське право. — 1988. — № 2. — С. 52-56.
215. *Тацкий В. Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. — Х.: Вища школа. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1988. — 196 с.
216. *Тенчов Э.* Добровольная сдача оружия и взрывчатых веществ // Советская юстиция. — 1974. — № 15. — С. 22-23.
217. *Тенчов Э. Т.* Специальные виды освобождения от уголовной ответственности. — Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1982. — 47 с.
218. Теория государства и права: Курс лекций (М. И. Байтин, Ф. А. Григорьев, И. М. Зайцев и др.) / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — М.: Юрист, 1997. — 672 с.
219. *Тиунова Л. Б.* О системном подходе к праву // Советское государство и право. — 1986. — № 10. — С. 46-52.
220. *Тихий В.* Условия освобождения от уголовной ответственности за незаконное владение огнестрельным оружием // Социалистическая законность. — 1978. — № 1. — С. 40.
221. *Тихонов К. Ф.* Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве. — Саратов: Приволжск. кн. изд-во, 1967. — 104 с.
222. *Ткачевский Ю. М.* Система освобождения от уголовной ответственности и наказания // Вестник МГУ. Серия 11. Право. — 1988. — № 5. — С. 22-30.

223. Толковый словарь русского языка / Под ред. Б. М. Волина и Д. Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940. — Т. IV. — Стб. 1052.
224. *Томашевский Н. П.* О структуре правовой нормы и классификации ее элементов // Вопросы общей теории советского права: Сб. ст. / Под ред. проф. С. Н. Братуся. — М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. — 194-254.
225. *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления. — М.: Госюриздат, 1957. — 363 с.
226. *Тюнин В.* Уголовная ответственность за производство, приобретение, хранение, перевозку или сбыт немаркированных товаров и продукции // Законность. — 2000. — № 1. — С. 27-30.
227. *Тюрина Л.* Федеральное законодательство и проблема наркобизнеса в США // Закон. — 1993. — № 5. — С. 60-63.
228. Уголовное наказание в вопросах и ответах / Под ред. Комиссарова В. С., Якупова Р. Х. — М.: Зерцало, 1998. — С. 181.
229. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др. / Отв. ред. Ф. Г. Бурчак. — К.: Наукова думка, 1985. — 447 с.
230. Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для юридических вузов и фак. / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. / Под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тация. — Х.: Право, 1999. — С. 3.
231. Уголовное право. Общая часть / Под ред. Герцензона А. А. — М., 1948. — С. 233;
232. Уголовное право. Общая часть: Учебник для юрид. ин-тов и юрид. фак. — Изд. 4-е, перераб. / Авт. проф. д-р А. А. Герцензон, проф. д-р М. М. Исаев, проф. д-р А. А. Пионтковский и др. — М.: Юрид. изд., 1948. — 576 с.
233. Уголовный закон Латвийской Республики. — Минск: Тесей, 1999. — С. 136.

234. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. — Баку: Юридическая литература, 2000. — С. 137.
235. Уголовный кодекс Республики Беларусь. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — 474 с.
236. Уголовный кодекс Республики Болгария. — Минск: Тесей, 2000. — 192 с.
237. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. — СПб: Юридический центр Пресс, 2001. — 338 с.
238. Уголовный кодекс Туркменистана. — Ашхабад: Туркменистан, 1997. — С. 293.
239. Уголовный кодекс Украины. Комментарий / А. П. Бабий, Т. А. Гончар, А. В. Загика и др. / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. Л. Стрельцова. — Х.: Одиссей, 2002. — 960 с.
240. Уголовный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Ю. В. Александров, П. П. Андрушко, Г. В. Андрусив и др. / Отв. ред. С. С. Яценко и В. И. Шакун. — К.: Правові джерела, 1998. — 1088 с.
241. *Усатий Г. О.* Кримінально-правовий компроміс: Монографія — К.: Атіка, 2001. — 128 с.
242. *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. — М: Юридическая литература, 1974. — 351 с.
243. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права: Учебник. — М.: Интерстиль, 1997. — 382 с.
244. *Хрунна М.* Виробити кримінологічне поняття нелегального обороту наркотичних засобів // Право України. — 1994. — № 3-4. — С. 31-34.
245. *Черданцев А. Ф.* Специализация и структура норм права // Правоведение. — 1970. — № 1. — С. 41-49.
246. *Чистяков А. А.* Механизм формирования основания уголовной ответственности. — Рязань: Рязанский институт права и экономики, 2000. — 149 с.
247. *Чугаев А. П.* Индивидуализация ответственности за преступления и ее особенности по делам несовершеннолетних. — Краснодар: Кубанский ин-т, 1979. — 96 с.
248. *Шапиев С. М.* Понятие и содержание уголовной ответственности // Вестник ЛГУ. — 1981. — Вып. 4. Экономика, философия, право. — № 23. — С. 70-74.

249. *Шаповалова В. В., Шаповалова В. А.* и др. Научно-методическое изучение криминологической характеристики борьбы с наркоманией в США с целью использования опыта для ее профилактики в Украине // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. науч. -практ. матер. — Х.: Право, 1998. — С. 282-283.
250. *Шарай Л.* Щодо поняття підпільної нарколабораторії // Право України. — 2001. — № 1. — С. 93-95.
251. Юридическая практика. — 1997. — № 13.
252. *Явич Л. С.* Общая теория права: Учебник. — Л: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. — 288 с.
253. *Яковлев А. М.* Основания уголовной ответственности и личность преступника // Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса: Второй сов. -западногерм. коллоквиум, 18-22 окт. 1982 г. / Редкол.: В. Г. Макашвили (гл. ред.) и др. — Тбилиси: Мецниереба, 1986. — С. 35-49.
254. *Якубов А. Е.* Проблемы совершенствования уголовного законодательства в борьбе с наркотизмом // Вестник МГУ. Серия 11. Право. —1988. — № 2. — С. 55-58.
255. *Ярковой В.* Почему наркодельцы уходят от ответственности // Российская юстиция. — 2002. — № 12. — С. 36-38.

Наукове видання

Олена Володимирівна
НАДЕН

**Спеціальні види звільнення особи від кримінальної
відповідальності за злочини в сфері обігу
наркотичних засобів, психотропних речовин,
їх аналогів або прекурсорів**

Редактор *А. В. Єфименко*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 27.08.2003 р.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 11,2. Обл.-вид. арк. 10,2.
Тираж 1 000 прим. Вид. №154. Зам. №290/147.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернышевського, 80
(Свідоцтво серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Виготовлено у ТОВ «Навчальний друк»
Україна, 61001, Харків, вул. Державінська, 38.
(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
серія ХК № 58 від 10.06.2002 р.)